

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΑΤΟ

2021 / 1

ΒΛΑΣΗΣ ΜΙΣΣΟΣ

Η πολιτική οικονομία της έννοιας του χρόνου
στη Γενική Θεωρία του John Maynard Keynes

ΕΛΕΝΗ ΔΡΑΚΑΚΗ

Στο κεφάλι μιας καρφίτσας;
Αναζητώντας τη σχέση χώρου και κριτικής
στην οικονομική θεωρία

ΠΑΝΟΣ ΝΤΟΥΒΟΣ

Επιδράσεις του γλωσσολογικού άρθρου του
Ιωσήφ Στάλιν στη σοβιετική μουσικολογία

ΣΤΑΘΗΣ ΨΥΛΛΟΣ

Γιατί ο Marx εγκατέλειψε τον νομιναλισμό;

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Μαρξ και η κριτική της ιδεολογίας.
Από τη φιλοσοφία στην επιστήμη;

ΘΟΔΩΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ

Ο Μαρξ, η Επιστήμη και η Ηθική:
Οι Θέσεις για τον Φόιερπαχ ως απόρριψη της
εξαλειπτικής φυσιοκρατίας

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΖΑΤΣΑΣ

«Φύση» και «πράξη».
Στοιχεία ενός μη-αναγωγιστικού υλισμού στο
πρώιμο μαρξικό έργο

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΧΑΓΙΕΚ

Η Χρήση της Γνώσης στην Κοινωνία

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI

Biannual Scientific Review

Συντακτική ομάδα

Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Κώστας Πασσάς, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα

Επιστημονικοί συνεργάτες

Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματιθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Αλέξανδρος Χρύσης, Reinhard Jung, Simona Todaro

Επικοινωνία

www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας

Γεράσιμος Χολέβας

Σελιδοποίηση-παραγωγή

Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας

Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση

Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 9 – 2021/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Της σύνταξης	5
--------------------	---

Άρθρα

Η πολιτική οικονομία της έννοιας του χρόνου στη Γενική Θεωρία του John Maynard Keynes	7
Βλάσης Μισσός	

Στο κεφάλι μίας καρφίτσας; Αναζητώντας τη σχέση χώρου και κριτικής στην οικονομική θεωρία	29
Ελένη Δρακάκη	

Επιδράσεις του γλωσσολογικού άρθρου του Ιωσήφ Στάλιν στη σοβιετική μουσικολογία	57
Πάνος Ντούβος	

Πρακτικά συμποσίου

Γιατί ο Marx εγκατέλειψε τον νομιναλισμό;	73
Στάθης Ψύλλος	

Ο Μαρξ και η κριτική της ιδεολογίας: Από τη φιλοσοφία στην επιστήμη;	87
Κώστας Στεργιόπουλος	

Ο Μαρξ, η Επιστήμη και η Ηθική: Οι Θέσεις για τον Φόιερμπαχ ως απόρριψη της εξαλειπτικής φυσιοκρατίας	119
Θοδωρής Δημητράκος	

«Φύση» και «πράξη». Στοιχεία ενός μη-αναγωγιστικού υλισμού στο πρώιμο μαρξικό έργο	151
Γιάννης Κοζάτσας	

Μετάφραση άρθρου

Εισαγωγικό σημείωμα για τη μετάφραση	195
Νίκος Φωλίνας	

Η Χρήση της Γνώσης στην Κοινωνία	197
Φρίντριχ Χάγιεκ	

Της σύνταξης

Το παρόν, 9^ο τεύχος, της ΚΡΙΣΗΣ εκτός από την καθιερωμένη ύλη του (εν προκειμένω τρία πρωτότυπα άρθρα και μία μετάφραση) φιλοξενεί, επίσης, τις εργασίες που παρουσιάστηκαν στο συμπόσιο «Ο Μαρξ και η Φιλοσοφία: Η Ιδιαιτερότητα της Μαρξικής Οπτικής για την Επιστήμη και την Τεχνολογία». Το συμπόσιο πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας της Επιστήμης, το οποίο διεξήχθη στις 3-5 Δεκεμβρίου 2020. Οι δύο από τις τέσσερις εργασίες του εν λόγω συμποσίου ανήκουν σε δύο μέλη της συντακτικής επιτροπής. Η ΚΡΙΣΗ ακολουθώντας τις καθιερωμένες διαδικασίες «διπλής τυφλής αξιολόγησης» δεν δημοσιεύει κείμενα των μελών της συντακτικής επιτροπής. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση οι συμβολές του συμποσίου αξιολογήθηκαν από την επιστημονική επιτροπή του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας της Επιστήμης και υπ' αυτήν την έννοια, η ανεξαρτησία της αξιολόγησης τηρήθηκε.

Στο κεφάλι μίας καρφίτσας; Αναζητώντας τη σχέση χώρου και κριτικής στην οικονομική θεωρία

Ελένη Δρακάκη*

Περίληψη

Από τη σκοπιά των οικονομολόγων ο χώρος δημιουργεί ασυνέχειες και δυσκολίες στο κυρίαρχο οικονομικό υπόδειγμα που συχνά αναφέρεται ότι εξετάζει τα οικονομικά φαινόμενα να συμβαίνουν σε «έναν κόσμο θαυμάτων χωρίς διαστάσεις» κατά την γνωστή φράση του Isard ή «στο κεφάλι μίας παροιμιώδους καρφίτσας». Ακόμα όμως και στο πλαίσιο μίας πολιτικο-οικονομικής και ριζοσπαστικής παράδοσης, παραμένει υποδεέστερος και ανενεργός τουλάχιστον δίπλα στο χρόνο και την ιστορία. Η εργασία επικεντρώνεται στη διάσταση του χώρου, όπως αυτή εισάγεται στην οικονομική θεωρία και ενσωματώνεται σε κριτικές σχολές σκέψης είτε μέσα είτε έξω από την οικονομική πραγματεία. Επίσης, στοχεύει σε μία πρώτη διερεύνηση ενός αναλυτικού πλαισίου πολιτικής οικονομίας, που θα ενσωματώνει εξίσου τη γεωγραφική και ιστορική διάσταση για την κατανόηση των προβλημάτων της παραγωγής και της ανάπτυξης. Στο πλαίσιο αυτό, αναζητούνται διαφορές και κοινές θέσεις ανάμεσα στις επιστημονικές πειθαρχίες της Οικονομικής Γεωγραφίας και των Οικονομικών, με έμφαση στην εξελικτική τους πορεία και υποστηρίζεται ότι οι οικονομολόγοι μπορούν να μάθουν από τους γεωγράφους αλλά και αναστοχαζόμενοι τα έργα των κλασικών της πολιτικής οικονομίας.

Abstract

Author: Eleni Drakaki. Title: *On the head of a pin?* Investigating the interrelation between space and critique in economic theory.

At least up to the 1960s economic phenomena have been explored by economists either as if they are happening in “a world of no dimensions” or otherwise on the head of a pin. Analysis especially according to the neoclassical principles perceives space as a plain undifferentiated terrain, void of social relations. On the other hand, under a structuralist Marxist critique, international dimensions of uneven development are mainly of theoretical concern. In this paper, the disciples of Economics and Economic Geography are discussed, focusing on their common theoretical and conceptual foundations as well as differences. Analysis ends up with a proposal for a common analytical framework re-approaching the traditions of classical and critical political economy. A geographically as well historically informed political economy, is necessary to enhance the understanding of economists, of the contemporary modes and material transformations of capitalist development and production.

* Η Ελένη Δρακάκη είναι διδάσκουσα Οικονομικών Επιστημών στο Τμήμα Μαθηματικών και Εφαρμοσμένων Μαθηματικών του Πανεπιστημίου Κρήτης και μέλος Συνεργαζόμενου Επιστημονικού Προσωπικού στο Πρόγραμμα «Διοίκησης Επιχειρήσεων και Οργανισμών» στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

1. Εισαγωγή

Από τη σκοπιά των οικονομολόγων είναι γνωστό ότι ο χώρος δημιουργεί δυσκολίες, καθώς δεν δύναται να συμπεριληφθεί στο κυρίαρχο υπόδειγμα και στη νεοκλασική θεωρία. Συνήθως αναπαρίσταται ως κενός κοινωνικού περιεχομένου, μετρούμενος μέσα από την απόσταση, ή μεταβλητές όπως το κόστος μεταφοράς ή ενός είδους «κόστος συναλλαγών» που προκύπτει από την επίδραση διάφορων μη οικονομικών παραγόντων (πολιτιστικών, θεσμικών κ.λπ.)¹. Ακόμα όμως, στις λεγόμενες «ετερόδοξες» προσεγγίσεις η γεωγραφία παραμελείται έναντι της ιστορίας, με λίγες εξαιρέσεις να συναντώνται κυρίως ανάμεσα στους θεωρητικούς της διεθνούς ανάπτυξης και πολιτικής οικονομίας. Στην περίπτωση αυτή, η ανάλυση επικεντρώνεται στις σχέσεις εξάρτησης συνήθως μίας κατεύθυνσης (της περιφέρειας από το κέντρο), καθώς εξελίσσεται η συσσώρευση και αναδιατάσσεται ιστορικά ο καπιταλισμός.

Από την άλλη πλευρά, στην Οικονομική Γεωγραφία και στην Ανθρωπογεωγραφία, ο χώρος αποτελεί μία πολυδιάστατη διανοητική κατασκευή. Στο πλαίσιο μίας κυρίαρχης παράδοσης, αυτής της πολιτικής οικονομίας που τα τελευταία χρόνια εξελίσσεται σε ένα ξεχωριστό αναλυτικό πλαίσιο (Sheppard 2017), ο χώρος είναι ρευστός, κοινωνικά παραγόμενος και παράγοντας ταυτόχρονα κοινωνικών σχέσεων. Η γεωγραφική προσέγγιση, αφομοιώνοντας επιρροές από τη μαρξιστική και νέο-μαρξιστική σκέψη, δομείται πάνω στην αρχή «γεωγραφικού-ιστορικού» υλισμού (Swyngedouw 1999). Αυτό συνεπάγεται ότι ο χώρος συμπληρώνει τον χρόνο, και ότι εκτός από την εξέλιξη των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών, λαμβάνονται υπόψη οι ανομοιομορφίες, διαφοροποιήσεις αλλά και οι σχέσεις αλληλεξάρτησής τους.

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό να εξετάσει και να αντιπαραβάλλει τη σημασία του χώρου στις παραπάνω διαφορετικές επιστημονικές πειθαρχίες και σε διαφορετικά παραδείγματα, συζητώντας τα οφέλη που μπορούν να προκύψουν στο πεδίο μίας σύγκλισης για την κατανόηση των χωρο-οικονομικών φαινομένων. Αφετηρία αποτελεί η προσέγγιση και ενασχόληση των Οικονομικών με τη γεωγραφία και τον χώρο, ενώ αξιολογούνται δυνητικές επιρροές από την κριτική παράδοση της Οικονομικής Γεωγραφίας. Στο πλαίσιο αυτό, αναζητείται πρώτον, μία εξήγηση για την άβολη σχέση ανάμεσα στον χώρο, την οικονομία (στις υλικές διαστάσεις της), και την οικονομική επιστήμη, και δεύτερον, οι αρχές που μπορούν να διέπουν ένα πιο ευαίσθητο προς τη γεωγραφία πλαίσιο ανάλυσης. Αυτό θα μπορούσε να αναπτυχθεί, όπως υποστηρίζεται στο πλαίσιο των ετερόδοξων και κριτικών προσεγγίσεων στην οικονομική θεωρία και στο ευρύτερο πεδίο μίας κριτικής της πολιτικής οικονομίας.

Η δομή της εργασίας έχει ως εξής. Πρώτα περιγράφεται το «τοπίο» των βασικών επιστημονικών κατευθύνσεων και παραδειγμάτων που έχουν ως αντικείμενο τη μελέτη των χωρο-οικονομικών φαινομένων. Στη συνέχεια, αναλύεται ο τρόπος προσέγγισης του χώρου εκ μέρους των οικονομολόγων, και περιγράφονται οι

1 Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση για το «κόστος εμπορίου» (π.χ. Krugman κ.ά., 2016) ή την επιλογή του τόπου εγκατάστασης (π.χ. Κώττης 1976).

τάσεις σύγκλισης και αντίθεσης της Οικονομικής Γεωγραφίας, με τις μεθόδους και τα ερωτήματα που διατυπώνονται στην οικονομική θεωρία. Αναζητούνται «γέφυρες» διαλόγου κυρίως μέσα από το αναλυτικό πλαίσιο της Γεωγραφικής Πολιτικής Οικονομίας, και τέλος, προτείνονται στοιχεία για «οριακές» βελτιώσεις στη θεώρηση των οικονομολόγων για τα προβλήματα του χώρου.

2. Οικονομία, οικονομικά και γεωγραφία: Εναλλακτικά παραδείγματα και επιστημονικές πειθαρχές

Για την Οικονομική επιστήμη, ως τουλάχιστον τη δεκαετία του 1960, οι οικονομικές δραστηριότητες συμβαίνουν τυπικά, όπως λέγεται χαρακτηριστικά, από τους επικριτές, οικονομικούς γεωγράφους (ενδεικτικά Martin 1999: 68), «στο κεφάλι μίας παροιμιώδους καρφίτσας» (on the head of a proverbial pin). Το νεοκλασικό υπόδειγμα με βασικές υποθέσεις τον τέλειο ανταγωνισμό, τον οικονομικό ορθολογισμό και την ομοιόμορφη κατανομή και πλήρη κινητικότητα των συντελεστών (που συνεπάγεται μηδενικό κόστος μεταφοράς), κατορθώνει να εξουδετερώνει αυτόματα την επίδραση του χώρου και εξηγεί έτσι γενική ισορροπία με αυτόματη εξισορρόπηση τιμών, μισθών και εισοδημάτων, σε μια α-χωρική, α-κοινωνική, αυστηρά οικονομική πραγματικότητα (Κουρλιούρος 2009). Οι μετακινήσεις των συντελεστών, του κεφαλαίου και της εργασίας, θα γίνονται προς την κατεύθυνση όπου υπάρχει μεγαλύτερη οριακή απόδοση σε συνθήκες τέλει ανταγωνισμού και τελικά έτσι θα δημιουργούνται οι προϋποθέσεις σύγκλισης μεταξύ καθυστερημένων και αναπτυγμένων περιφερειών και μίας «γενικής» ισορροπίας (Κόνσολας 1997). Εφόσον η νεοκλασική θεωρία δεν αποδέχεται καν ότι μπορεί να υπάρξει η άνιση χωρική ανάπτυξη, τελικά δεν μπορεί και να την εξηγήσει.

Ακόμα όμως, σε μία «ετερόδοξη», ριζοσπαστική ή μαρξική προσέγγιση, η γεωγραφία βρίσκεται στο περιθώριο σε σύγκριση με την ιστορία. Ο ιστορικός χρόνος έχει το προβάδισμα σ' όλη την εποχή της Νεωτερικότητας στο πλαίσιο μιας ευρύτερης επιστημολογικής φιλοσοφίας που υποδηλώνει την υποτέλεια του χώρου στη χρονική διάρκεια, και της γεωγραφίας στην ιστορία (ιστορικισμός). Σε μία από τις ελάχιστες απευθείας αναφορές στον χώρο, ο Marx στο Grundrisse το 1857 (1973: 449) κάνει λόγο για την «εκμηδένιση του χώρου από το χρόνο», εννοώντας, όχι ότι ο χώρος δεν έχει σημασία, αλλά την προϋπόθεση της οικοδόμησης των φυσικών συνθηκών για την ανταλλαγή μέσω μεταφορών, επικοινωνιακών δικτύων κ.λπ. για την απρόσκοπτη κινητικότητα του κεφαλαίου, η οποία είναι απαραίτητη για την συνέχεια της συσσώρευσης. Παράλληλα, ολόκληρο το θεωρητικό σύστημα για την κατανόηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ανάπτυξης, από τη σκοπιά της μαρξικής θεωρίας, βασίζεται στην αρχή του «ιστορικού» υλισμού.

Στο πλαίσιο αυτό, τα Οικονομικά σε όλο το φάσμα, από τις κριτικές ως τις κυρίαρχες προσεγγίσεις, άργησαν πολύ σε σχέση με άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες να ενσωματώσουν στην ανάλυση, τη διάσταση του χώρου. Οι πρώτες προσπάθειες της κλασικής σήμερα, «σχολής της χωροθέτησης» εμφανίστηκαν τον 19^ο αι., αλλά παρέμειναν «εξόριστες» από την κυρίαρχη οικονομική τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία 1990. Από τη μία, χρησιμοποιούσαν υπερβολικά

απλές μαθηματικές μεθόδους, κυρίως αριθμητική ανάλυση και γεωμετρία και από την άλλη, αναλύοντας τα φαινόμενα του χώρου, έθεσαν το ζήτημα της ανάπτυξης περιπλέκοντας έτσι, τη νεοκλασική θεωρία που αναγκαστικά θα έπρεπε να αναπροσαρμοστεί στη βάση των υποθέσεων για αύξουσες αποδόσεις και ατελή ανταγωνισμό (Krugman 1988).

Πρωτοποριακό και θεμελιώδες στον κλάδο της Περιφερειακής Επιστήμης και στο πεδίο των μελετών της περιφερειακής ανάπτυξης μπορεί να θεωρηθεί το έργο του W. Isard τη δεκαετία του 1960 (Barnes 2004, Λαμπριανίδης 2000). Ο Isard ασκεί κριτική στα νεοκλασικά οικονομικά και στην οικονομική θεωρία που αντιμετωπίζει τα οικονομικά φαινόμενα σαν να συμβαίνουν όπως παρατηρεί εύστοχα, σ' έναν «φανταστικό κόσμο χωρίς διαστάσεις»².

Σήμερα, δύο επιστημονικοί κλάδοι εκ θεμελίων, αναπτύσσουν ενδιαφέρον και έχουν ως αντικείμενο τη μελέτη του χώρου και της γεωγραφίας των οικονομικών φαινομένων. Από τη μία, η Οικονομική Γεωγραφία (ΟΓ), με αφετηρία την επιστήμη της Ανθρωπογεωγραφίας, από την άλλη, η Περιφερειακή Οικονομική που τουλάχιστον από τη δεκαετία του 2000 θεωρείται ότι ανανεώνεται στις μεθόδους και τα εργαλεία κάτω από το ερευνητικό πρόγραμμα της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας (ΝΟΓ) (Barnes 2004, Ροβολής 2004). Η αφετηρία εδώ είναι τα Οικονομικά, κι όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ροβολής (2004), οι περισσότεροι, ακόμα και οι κριτικοί και ετερόδοξοι οικονομολόγοι θα μπορούσαν να ταυτιστούν καλύτερα με τις μεθόδους και τα ερωτήματα που θέτει αυτή η δεύτερη πλευρά, για την ανάλυση των οικονομικών προβλημάτων του χώρου.

Η Περιφερειακή Επιστήμη υπήρξε διαχρονικά πεδίο συνάντησης, όχι μόνο οικονομολόγων, αλλά και εκπροσώπων από άλλες κοινωνικές επιστήμες, υπό την επιλογή και το πρίσμα της υψηλής μαθηματικοποίησης και της φορμαλιστικής προσέγγισης. Η κριτική του χώρου γίνεται αποδεκτή επομένως, υπό την προϋπόθεση ότι θα μπορούσαν σαφώς να υιοθετηθούν οι μεθοδολογικές απαιτήσεις της αυστηρής περιγραφικής και θετικής ανάλυσης που χαρακτηρίζουν έτσι κι αλλιώς τότε και ως σήμερα τα Οικονομικά (Milonakis 2017). Όπως εξηγεί ο Isard (1974: 33)

Επειδή η περιφερειακή επιστήμη αναπτύχθηκε ως πεδίο καθώς άλλες κοινωνικές επιστήμες παρέβλεψαν σημαντικές αναλυτικές προσεγγίσεις σε αστικά – περιφερειακά προβλήματα, και επειδή καλύπτει μία ακαλλιέργητη περιοχή, που βρίσκεται ανάμεσα στο κέντρο και τα όρια αρκετών επιστημονικών κλάδων, είναι λογικό ότι κατακτήθηκε από ανθρώπους όλων των γειτονικών πεδίων. Έτσι, στην περιφερειακή επιστήμη, έχουμε γεωγράφους που βρίσκουν πως αξίζει να αναπτύξουν την καθαρή θεωρία μέσω της εκτεταμένης χρήσης των μαθηματικών και να ασχοληθούν με την κατασκευή μοντέλων μεγάλης κλίμακας, τα οποία και αξιοσημείωτο αναλυτικό περιεχόμενο θα έχουν, αλλά και θα στηρίζονται σε εκτεταμένες βάσεις δεδομένων. Στην ομάδα μας έχουμε επίσης, οικονομολόγους, οι οποίοι ασχολούνται *σοβαρά* με αστικά και περιφερειακά προβλήματα και επιθυμούν

2 Αναφέρεται στο Λαμπριανίδης 2000: 22.

να τα διερευνήσουν με κάτι περισσότερο από τα εργαλεία που προσφέρει η οικονομική επιστήμη.

Οι δύο κλάδοι εμφανίζουν μεταξύ τους σημαντικές εννοιολογικές – θεωρητικές, αλλά και μεθοδολογικές διαφορές. Η Οικονομική Γεωγραφία μελετά τους τόπους και τις χωρικότητες, όπου τα οικονομικά φαινόμενα εξελίσσονται, θέτοντας ως κεντρικό το ερώτημα «*πού, γιατί και συνεπώς τι*» (why and so what of where) (Clark et al 2017), ενώ εντός διακρίνεται μία ποσοτική και μία ποιοτική σχολή (Κουρλιούρος 2009, Λαπριανίδης 2000, Sheppard 2017). Η πρώτη δέχεται κυρίως τις επιρροές της νεοκλασικής θεωρίας και του λογικού θετικισμού από τα Οικονομικά, ενώ η δεύτερη, ακολουθεί πιο διεπιστημονικές προσεγγίσεις, με έμφαση στην κριτική ερμηνεία των οικονομικών φαινομένων, τα οποία γίνονται κατανοητά ως άρρηκτα ταυτόχρονα κοινωνικά, θεσμικά, πολιτιστικά και πολιτικά.

Αντίθετα, η Περιφερειακή Οικονομική ή Οικονομική του Χώρου αφορά στη μελέτη των περιφερειακών ανισοτήτων και των οικονομικών συμπεριφορών των περιφερειών, λαμβάνοντας υπόψη την αρχή της άνισης κατανομής και ατελούς κινητικότητας των συντελεστών της παραγωγής. Ο κλάδος αναπτύχθηκε εντατικά μετά το 1985, καθώς εκτός από αναλυτική ισχύ χάριν στις μαθηματικές μεθόδους, μπορούσε να έχει και πρακτική χρησιμότητα στον σχεδιασμό πολιτικής (Armstrong και Taylor 2009). Από τη δεκαετία του 1990 πάντως, το παράδειγμα της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας, με πρωτοπόρο τον P. Krugman (1991/1995), καταλαμβάνει σταδιακά τον «επιστημονικό χώρο» της Περιφερειακής Οικονομικής (Barnes 2005). Στο πλαίσιο της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας οι παλαιότερες θεωρίες της βιομηχανικής χωροθέτησης ανασκευάζονται και θεμελιώνονται νέα υποδείγματα με σκοπό την εξήγηση των προτύπων της βιομηχανικής συγκέντρωσης σε συγκεκριμένες περιοχές (αναλυτικά στη συνέχεια). Η Νέα Οικονομική Γεωγραφία αναφέρεται τελικά, σε ένα σχετικά πρόσφατο ερευνητικό πρόγραμμα που επιχειρεί να ενσωματώσει σε ένα γενικό υπόδειγμα τα αποτελέσματα και τη δυναμική του δι-απεριφερειακού και διεθνούς εμπορίου και να εξηγήσει χωρικά φαινόμενα, όπως οι υψηλές συγκεντρώσεις, η δημιουργία των πόλεων, και οι οικονομικές αλληλεξαρτήσεις στον χώρο.

Στα δύο πεδία, η συζήτηση εξελίσσεται παράλληλα, ενώ μεταξύ τους ανταλλάσσουν κριτική και εξελίσσονται αντιπαραθέσεις κυρίως περί μεθοδολογίας (Ροβολής 2004, Perrons 2001). Τελικά η Νέα Οικονομική Γεωγραφία που για πολλούς γεωγράφους θα έπρεπε να ονομάζεται πιο εύστοχα «Γεωγραφικά Οικονομικά» (π.χ. Martin 1999), και η Οικονομική Γεωγραφία, διαφέρουν μεταξύ τους πρωτίστως ως προς τον βαθμό σύγκλισης – απόκλισης, από τις επιλογές της οικονομικής ορθοδοξίας και των ποσοτικών μεθόδων. Και τα δύο όμως εκφράζουν κοινό ενδιαφέρον για τη σημασία της γεωγραφίας στο πλαίσιο της οικονομικής ανάλυσης και τις οικονομικές ανισότητες και ανισοκατανομές³.

3 Βλ. και Amin και Thrift (2000), Perrons (2001).

3. Οι οικονομολόγοι για τη γεωγραφία

3.1. Οι πρώτοι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου και η γεωγραφία

Η ανάλυση για τον τρόπο προσέγγισης των οικονομολόγων ξεκινά από τους κλασικούς της Πολιτικής Οικονομίας και από τον Marx, μετά τον οποίο θεμελιώνεται ο βασικός άξονας της γεωγραφικής παράδοσης της πολιτικής οικονομίας.

Ο ίδιος ο Marx δεν έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη γεωγραφία, ωστόσο για ορισμένους έμμεσα έθεσε γεωγραφικούς προβληματισμούς που έμελλε να αναπτυχθούν πολύ αργότερα από μαρξιστές και άλλους κριτικούς συνεχιστές της ριζοσπαστικής παράδοσης. Σε γενικές γραμμές, η βασική θεωρία της συσσώρευσης και η ανάλυση της αξίας όπως δομείται στο Κεφάλαιο, δεν συμπεριλαμβάνει αξιόλογες αναφορές στον χώρο ή στη γεωγραφία. Αυτή εξάλλου θεωρείται ότι είναι η σημαντικότερη συμβολή του D. Harvey που μέσα από «Τα όρια του Κεφαλαίου» (2006) εισήγαγε στη θεωρία του Marx τη διάσταση της γεωγραφίας.

Παρόλα αυτά, δεν είναι καθολική η συμφωνία ότι ο χώρος δεν απασχολεί έστω έμμεσα τον Marx. Για παράδειγμα, ο Μαζής (1987), υποστηρίζει ότι η μαρξιστική σκέψη οριοθέτησε τον οικονομικό χώρο, τουλάχιστον ποιοτικά, στα δομικά χαρακτηριστικά του, εντόπισε τη θέση του δίπλα στην ιστορία και τον ανέδειξε ως «γεωγραφικό χρόνο». Πρόκειται για τον χώρο δηλαδή στην ιστορική του διάσταση, που παράγει χρόνο, και τοποθετείται στο επίπεδο της «υποδομής», στη «βάση» δηλαδή, αντί του «εποικοδομήματος». Η διαπίστωση αυτή στηρίζεται στην ανάλυση του μαρξιστικού έργου και συγκεκριμένα της Γερμανικής Ιδεολογίας (1846) των Marx – Engels.

Επίσης, όπως μας πληροφορούν οι Βαΐου και Χατζημιχάλης (2012: 18), ανάμεσα σε αριστερούς επιστήμονες του χώρου όπως πολεοδόμους, χωροτάκτες και γεωγράφους τις δεκαετίες 1960-1970 ήταν διάχυτη η άποψη ότι στα κλασικά μαρξιστικά κείμενα γίνονται αναφορές στον χώρο και στη χωρική οργάνωση που δεν έχουν όμως αναδειχθεί. Σε κάθε περίπτωση, θεωρείται ότι η καπιταλιστική πόλη, μαζί με το ζήτημα της κατοικίας, απασχολούν πρώτα τον Engels, ενώ και το κομμουνιστικό μανιφέστο εμπεριέχει, ελάχιστες μεν, πιο άμεσες δε, αναφορές στη γεωγραφία (στα σημεία όπου αναφέρεται στην παγκοσμιοποίηση), σε σχέση με το έργο του Marx.

Ειδικά το κείμενο του Engels «Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία» (Engels 1845) αναδεικνύει χωρικές όψεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης με επίκεντρο το Μάντσεστερ και αποτελεί μία πρώτη κριτική αφύπνιση, για μελετητές της αστικής, οικονομικής και κοινωνικής γεωγραφίας (Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012). Περιγράφοντας εκεί αλλά και στο «Για το ζήτημα της Κατοικίας» αργότερα (1887), με δυσφορία τις συνθήκες κατοικίας και διαβίωσης της εργατικής τάξης στην πόλη, ο Engels αναδεικνύει δύο ιδέες θεμελιακές για τη γεωγραφική κριτική, σύμφωνα με τον Πατρίκιο (2012: 247-248): πρώτον, τον ανταγωνισμό στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής που διαμορφώνονται μεταξύ πόλης – υπαίθρου, και τις συνέπειες της αποδιοργάνωσης που επιφέρει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στις συνθήκες ζωής και εργασίας. Δεύτερον, τις κοινωνικές διαιρέσεις και τις ανισότητες που αναπαράγονται στον αστικό χώρο και στις αστικές κοινωνίες, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης.

Ο Engels ασκεί κριτική στους πρώιμους ουτοπιστές σοσιαλιστές για την ελλιπή επιστημονική και ιστορική τεκμηρίωση στο έργο τους, ωστόσο καταπιάνεται κι αναδεικνύει παρόμοια ζητήματα σχετικά με την ανάγκη χωρικής οργάνωσης και άσκησης κοινωνικής πολιτικής με έμφαση στην πολιτική εργατικής στέγης (Πατρίκιος 2012). Παρατηρεί το υπό εξέλιξη φαινόμενο της ενοικίασης γης από εργολάβους που συνδέονται με το βιομηχανικό κεφάλαιο και κτίζουν φθηνές κατοικίες χωρίς στοιχειώδεις ανέσεις για την εργατική τάξη και στέκεται με επιφύλαξη απέναντι στα μεταρρυθμιστικά προγράμματα για την εργατική κατοικία της εποχής του, υποστηρίζοντας ότι έτσι, δεν αναιρείται η καπιταλιστική εκμετάλλευση στη σφαίρα της παραγωγής ή στους τόπους της εργασίας.

3.2. Αιρετικοί, ουτοπιστές και ξεχασμένοι: Η γεωγραφία στο έργο τους

Στην παρούσα εργασία, εξετάζεται και η συμβολή άλλων διανοητών που δεν είχαν την ίδια επιρροή στην οικονομική θεωρία ή πολιτική. Ενδεικτικά, οι «ουτοπιστές σοσιαλιστές» και οι υλίστριες φεμινίστριες έδειξαν ενδιαφέρον για θέματα που άπτονται του χώρου και της χωρικής οργάνωσης των σχέσεων κεφαλαίου – εργασίας, δίνοντας μάλιστα συχνά προτάσεις για ευρείες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής της εργατικής τάξης, αλλά και τον ανακαταμερισμό της εργασίας μεταξύ ανδρών και γυναικών (Heilbroner 2000).

Μία σύντομη επισκόπηση γίνεται από τους Βαΐου και Χατζημιχάλη (2012). Υιοθετώντας διαφορετικές οπτικές, οι ουτοπιστές και οι φεμινίστριες εγείρουν προβληματισμό σχετικά με την ταχεία ανάπτυξη της βιομηχανίας που θεωρείται το μέσο για την βελτίωση της ζωής στις πόλεις και στις αστικές κοινωνίες και ασκούν κριτική στον βιομηχανικό καπιταλισμό, ως προς τις επιπτώσεις του στην κοινωνική αναπαραγωγή, την ανθρώπινη εργασία και τις ανισότητες λόγω φύλου. Παράλληλα, προτείνουν μεταρρυθμίσεις και φιλόδοξα προγράμματα, με σκοπό την αναδιοργάνωση της παραγωγής και της εργασίας, ακόμα και της κοινωνικής ζωής, σε νέα πρότυπα οργάνωσης στον χώρο. Υπό μία έννοια, προωθούν μία ειρηνική «επανάσταση», ενώ στα σχέδια συχνά συμπεριλαμβάνεται η εγκατάσταση, η εργασία και η συνεργατική παραγωγή και τελικά η ζωή σε τοπικές κοινότητες, με βασικές αξίες αυτές της σοσιαλιστικής οργάνωσης της οικονομίας, της ελευθεριακής πραγμάτωσης και της ισότητας. Ειδικά για τους ουτοπιστές σοσιαλιστές όπως ο Σαιν Σιμόν, ο Φουριέ και ο Όουεν, τα μοντέλα χωρικής οργάνωσης είναι ένα βασικό στοιχείο για την επιτάχυνση της αλλαγής (Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012, Heilbroner 2000).

Επιπλέον, αναγνωρίζεται η συμβολή ενός οικονομολόγου που εξέφρασε, όπως υποστηρίζεται εδώ, ένα πρώιμο ενδιαφέρον για τον χώρο και την άνιση ανάπτυξη. Ο John Hobson ξεχώρισε για τη θεωρία του περί ιμπεριαλισμού και ταυτόχρονα, είναι γνωστός στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, ως αμφισβητίας της κυρίαρχης πολιτικής οικονομίας και «παρίας» μεταξύ των οικονομολόγων της βικτωριανής εποχής (MacLachlan 2003). Ο Hobson αναγνώρισε πρώτος και θεμελίωσε εννοιολογικά τις ιμπεριαλιστικές τακτικές του κεφαλαίου, ασκώντας μία πρώιμη «φιλελεύθερη» κριτική στις βιομηχανικές αναδιαρθρώσεις του καπιταλισμού, υποστηρίζοντας τη θέση της εργασίας μέσα σε αυτές και εμπνεόμενος από το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της Αγγλίας του 19ου αιώνα. Η συνεισφορά του δεν έτυχε ιδιαίτερης αναγνώρισης από τους ομόλογους και σύγχρονους του οικο-

νομολόγους, ενώ ακόμα και σήμερα, σπάνια μελετάται από ιστορικούς μελετητές με λιγοστές εξαιρέσεις (π.χ. Allett 1981). Η παρατήρηση αυτή αναφέρεται ωστόσο συνολικά στο έργο του και δεν αφορά τη μελέτη του για τον Ιμπεριαλισμό, που είχε μεγάλη επιρροή στη μαρξιστική σκέψη, αποτελώντας υπόβαθρο για τις ανάλυσεις για τον ιμπεριαλισμό ως το ανώτατο στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης των Lenin και Luxemburg (Cohn 2009).

Όπως υποστηρίζεται εδώ στον Hobson για πρώτη φορά, το σύστημα της οικονομίας βρίσκεται ότι εκτονώνεται μέσω της γεωγραφικής επέκτασης. Αυτή δεν ήταν μία αυθαίρετη ή γενική ιδέα που διατυπώθηκε για πρώτη φορά στον «Ιμπεριαλισμό: Μία μελέτη» (1902), αλλά συλλάμβανε τα γεγονότα της εποχής, ήταν μία εύστοχη ερμηνεία μίας νέας εμπειρικής πραγματικότητας. Όπως εξηγεί ο Heilbroner (2000 261):

Η εποχή του ιμπεριαλισμού είχε ξεκινήσει και οι χαρτογράφοι είχαν βαλθεί να αλλάζουν τα χρώματα που καταδείκνυαν τους ιδιοκτήτες των σκοτεινότερων ηπείρων. Από το 1870 ως το 1898 η Βρετανία πρόσθεσε 10 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα και 88 εκατομμύρια ανθρώπους στην αυτοκρατορία της. Η Γαλλία κέρδισε σχεδόν την ίδια εδαφική έκταση και προσάρτησε 40 εκατομμύρια ψυχές. Η Γερμανία πήρε 2,5 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα και 16 εκατομμύρια κατοίκους... Στην πραγματικότητα, τρεις γενιές ήταν αρκετές για να αλλάξουν το πρόσωπο της γης....

Συνεχίζοντας, (ό.π.: 263)

Μέσα σε όλα αυτά, οι επίσημοι εκφραστές της πολιτικής οικονομίας στέκονταν παράμερα παρακολουθώντας ατάραχοι την πορεία της οικονομικής ανάπτυξης και περιορίζοντας τις παρατηρήσεις τους στις συνέπειες που ίσως είχαν οι καινούργιες κτήσεις στο εμπόριο. Για άλλη μια φορά, οι κριτικοί του υποκόσμου των οικονομικών ήταν εκείνοι που εστίασαν την προσοχή σ' αυτό το καινούργιο φαινόμενο της ιστορίας.

Παρότι το θέμα χρήζει περεταίρω μελέτης, παρατηρείται ότι αιρετικοί και ανορθόδοξοι τον 19^ο αι. συνέδεσαν τους επιστημονικούς ή και πολιτικούς προβληματισμούς τους με ένα πρώιμο ενδιαφέρον για την χωρικότητα της οικονομικής αλλαγής και των δομών της ανισότητας και της παραγωγής. Εύλογα δημιουργείται το ερώτημα: Μήπως όσοι ενδιαφέρονταν για την χωρική διαφοροποίηση και χωρο-κοινωνική ανισότητα «κέρδιζαν» μία θέση μεταξύ ουτοπιστών και αποκηρυγμένων των κλασικών Οικονομικών; Λαμβάνοντας υπόψη και την «ξεχασμένη» Γερμανική Σχολή που αναβίωσε πιο εξελιγμένη στις μεθόδους της στο πλαίσιο της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας (Martin 1999) ή ακόμα και τους θεωρητικούς των πόλων ανάπτυξης που αναφέρονται παρακάτω, μπορεί να γίνει η υπόθεση ότι προσεγγίσεις που δεν αποδέχονται πλήρως τον φορμαλισμό ή είναι κατά βάση ιστορικές και ερμηνευτικές, αναπτύσσονται και παραμένουν στο περιθώριο της οικονομικής σκέψης.

3.3. Οι ριζοσπάστες και «αριστεροί» της ανάπτυξης

Λίγοι οικονομολόγοι έχουν τελικά άμεση και αναγνωρισμένη συνεισφορά στο πεδίο της ανάπτυξης, είτε της περιφερειακής, είτε ευρύτερα της οικονομικής ανάπτυξης, από μία κριτική σκοπιά. Ακόμα πιο λίγοι, είναι γνωστοί για τις ολοκληρωμένες θέσεις τους σχετικά με ζητήματα του χώρου, και τις ανισότητες που παράγονται και αναπαράγονται μέσα από τη λειτουργία του καπιταλισμού στο εγχώριο σύστημα. Συγκεκριμένα, μπορεί να γίνει αναφορά στους Stuart Holland και Alain Lipietz ακαδημαϊκούς με μετέπειτα πολιτική δράση, που αμφισβήτησαν καθολικά τόσο τις νεοκλασικές, όσο και κεϋνσιανές κρατούσες αντιλήψεις τη δεκαετία του 1970. Υπό τη μαρξιστική προοπτική, έδειξαν ότι η περιφερειακή ανάπτυξη υποδηλώνει εγγενώς τους νόμους της καπιταλιστικής συσσώρευσης και από τη φύση της είναι ένα φαινόμενο ανισότητας και πολώσεων που απαιτεί μία θετική κρατική παρέμβαση στα πρότυπα μίας κεϋνσιανής πολιτικής ρύθμισης (π.χ. Holland 1976, Lipietz 1977). Ακόμα, αξίζει να γίνει αναφορά στον Bennett Harrison, καθηγητή Αστικής Πολιτικής Οικονομίας στο MIT, έναν από τους ιδρυτές της Ένωσης των Ριζοσπαστών Πολιτικών Οικονομολόγων στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1960. Ο Harrison κατευθύνεται στην κριτική του ανεπτυγμένου καπιταλισμού σε ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης με αναφορά στις ΗΠΑ τις δεκαετίες 1970-1980, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα προβλήματα των πόλεων και των γενικότερων αναδιαρθρώσεων της οικονομίας όπως αυτά αντανakλώνται στον αστικό χώρο (Clark 2001, Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012).

Από την σκοπιά αντιθέτως της διεθνούς πολιτικής οικονομίας, πολλοί μαρξιστές διανοητές (π.χ. Amin, Emmanuel, Mandel, Baran και Sweezy) επιχείρησαν να καταδείξουν τη δυναμική και τους νόμους άνισης ανταλλαγής και τις ανισομέρειες της καπιταλιστικής ανάπτυξης, σε περιφέρειες στην παγκόσμια κλίμακα. Ωστόσο, οι «θεωρητικοί της εξάρτησης» επιμένουν στο εξωτερικό σύστημα ως πρωταρχικής σημασίας και είναι σταθερά προσανατολισμένοι στις σχέσεις κέντρου – περιφέρειας σε παγκόσμια προοπτική (Cohn 2009). Μόνο στις «νέες εξαρτησιακές σπουδές» (όπως λέγονται, σε αντιπαράθεση με την προσέγγιση της εξάρτησης που συνήθως χαρακτηρίζεται από το έργο του Frank ως βασικό, «Καπιταλισμός και Υπανάπτυξη στην Λατινική Αμερική», 1969), λαμβάνονται υπόψη εγχώριοι παράγοντες, με πιο χαρακτηριστική την συμβολή των Gardoso και Faletto στη μελέτη τους «Εξάρτηση και Ανάπτυξη στην Λατινική Αμερική» (1973). Εκεί αναγνωρίζεται μία πιο διαλεκτική προσέγγιση, δίνοντας μεγαλύτερη σημασία στις εσωτερικές δομές, ως προς τις δυνατότητές τους να προκαλέσουν τις σχέσεις ισχύος με τον «πυρήνα» και την λύση της εξάρτησης από τις εξωτερικές δομές (Cohn 2009).

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη παρουσίαση ετερόδοξων και κριτικών προσεγγίσεων, κρίνεται σκόπιμη μία αναφορά τέλος στον Antonio Gramsci. Η συνεισφορά του θεωρείται σημαντική στο πεδίο των χωρικών σπουδών και των επιστημών του χώρου, τόσο θεωρητικά όσο και σε επίπεδο πολιτικής πράξης (αναλυτικά Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012), ωστόσο δεν θα αναλυθεί περεταίρω, δεδομένου ότι δεν είναι στενά προσανατολισμένη σε οικονομικά ζητήματα.

3.4. Γεωγράφοι οικονομολόγοι

Το ενδιαφέρον για τον χώρο στην οικονομική θεωρία επιστρέφει τις τελευταίες δεκαετίες, με δραστηριοποίηση διακεκριμένων οικονομολόγων όπως P. Krugman, A. Venables, M. Porter, O. Blanchard κ.ά. Πιο χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας που αποτελεί λιγότερο, μία διακριτή επιστημονική περιοχή, περισσότερο για ένα ερευνητικό πρόγραμμα που όμως, αναπτύσσεται συνεχώς από τη δεκαετία του 1990 και επικεντρώνεται στη μελέτη της εγκατάστασης της παραγωγής και των παραγωγικών συντελεστών στον χώρο σε συνθήκες αυξανόμενης οικονομικής ολοκλήρωσης και σε ατελώς ανταγωνιστικές αγορές. Έμφαση δίνεται σε ανάλυση ανταλλαγών διαπεριφερειακού και διεθνούς εμπορίου, αστικής συγκέντρωσης και σχηματισμού χωρικών – κλαδικών δικτύων. Αναλυτικά το αντικείμενο, όπως και μία επισκόπηση των τάσεων και της ανάπτυξης της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας προσφέρεται από τους Fujita και Mori (2005) και Krugman (2011).

Για τους οικονομολόγους που συντάσσονται, εκτιμάται ότι αυτό ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες και τα δεδομένα της σύγχρονης εποχής τουλάχιστον σε σχέση με την Περιφερειακή Οικονομική (Καραβέλη 2009, Ροβολής 2004). Ειδικότερα, καθώς έχουν μεταβληθεί τα βασικά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της εγκατάστασης και αναπτύσσονται δυνάμεις συσπείρωσης – συγκέντρωσης και διάχυσης – ανισοκατανομής, η άνιση κατανομή μεταξύ περιφερειών αλλά και βιομηχανικών κλάδων, λαμβάνει διαφορετικές μορφές. Οι νέες χωρικές διαιρέσεις και νέες τοπικές εξειδικεύσεις, η εμφάνιση εμπορικών ενώσεων, η ενδογενής μεγέθυνση σε συγκεκριμένους τόπους, και η σταθερή διαχρονικά υστέρηση συγκεκριμένων περιοχών, είναι φαινόμενα στα οποία η κρατούσα οικονομική θεωρία, δεν θα μπορούσε να δώσει πειστικές απαντήσεις. Η Νέα Οικονομική Γεωγραφία αξιοποιώντας και συνδυάζοντας θεωρίες από την Αστική και Περιφερειακή Οικονομική και από τη Διεθνή Οικονομική ή Νέα Θεωρία του Εμπορίου (New Trade Theory) φιλοδοξεί να αναλύσει τα παραπάνω, αποκαλύπτοντας τις «κεντρομόλες» και «φυγόκεντρες» δυνάμεις που αλληλοεπιδρούν και τελικά προσδιορίζουν την επιλογή του τόπου εγκατάστασης ενός κλάδου και των κινητών κι εμπορεύσιμων συντελεστών παραγωγής (Καραβέλη 2009).

Το ερευνητικό πρόγραμμα της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας θεμελιώνεται τη δεκαετία του 1990 και έχει μεγάλη απήχηση στους οικονομολόγους και σε γεωγράφους. Καθοριστικό υπήρξε το έργο περί αυξουσών αποδόσεων και οικονομικής γεωγραφίας του Krugman και η μονογραφία του με τίτλο «Geography and Trade» (1991). Ειδικά στο πρώτο, με την ανάπτυξη κι εφαρμογή ενός μαθηματικού μοντέλου εξετάζεται η χωροθετική συμπεριφορά και γεωγραφική συγκέντρωση της βιομηχανίας, με υποθέσεις αυξουσών οικονομιών κλίμακας και κόστους μεταφοράς.

Η Νέα Οικονομική Γεωγραφία διαφέρει από την Οικονομική Γεωγραφία σε πολλά σημεία, όπως εξηγεί ο Ροβολής (2004). Εκτός του ότι, ακολουθεί τις αρχές της ποσοτικής οικονομικής και μικροοικονομικής ανάλυσης, αντλεί εργαλεία από τις νέες θεωρίες της μεγέθυνσης και του εμπορίου για να κατασκευάσει υποδείγματα γενικής ισορροπίας (επίσης Krugman 1998). Ειδικά για το δεύτερο αυτό σημείο, έχει δεχτεί κριτική από τους οικονομικούς γεωγράφους που αμφισβητούν την επιστημολογική βάση της σε δύο σημεία (Scott 2004, Martin 1999). Θεωρούν

ότι δεν είναι ακριβώς «νέα», αφού βασίζεται στις παλαιότερες θεωρίες της χωροθέτησης, επαναφέροντας μάλιστα τον παλιό «εφιάλτη» του θετικισμού στη μελέτη των χωρικών φαινομένων, ούτε ακριβώς «γεωγραφία», αφού τα φορμαλιστικά μοντέλα και οι μαθηματικές τεχνικές προκύπτουν στο πλαίσιο μίας εξέλιξης της Περιφερειακής Οικονομικής, ενώ έτσι κι αλλιώς δεν δύναται να συμβάλλουν στην ερμηνεία παρά μίας υπεραπλουστευμένης πραγματικότητας. Ωστόσο, υπάρχουν και αυτοί που υποστηρίζουν ότι η συνεργασία και η ανταλλαγή ιδεών μεταξύ των δύο, μπορεί να αποδειχτεί γόνιμη και δημιουργική (π.χ. Overman 2004, Garretsen and Martin 2010, Perrons 2001).

Σε μία συνολική αποτίμηση, οι νέες οικονομικές θεωρίες της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας όπως και η θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης και η νέα θεωρία του διεθνούς εμπορίου, δεν αμφισβητούν τις υποθέσεις ολοκληρωτικά της κυρίαρχης σκέψης, αν και αμφισβητούν τις νεοκλασικές υποθέσεις του τέλει ανταγωνισμού, των σταθερών αποδόσεων, και της τέλει πληροφόρησης. Ο χώρος λαμβάνεται υπόψη μεν, αποτελεί μία κατ' ουσίαν α-ιστορική κατασκευή δε και περιγράφεται με μοντέλα ως κόσμος ταυτόχρονης απόκλισης και σύγκλισης. Ειδικότερα, παρότι οι θεωρίες αυτές έχουν σημαντική συνεισφορά στη διόρθωση των υποθέσεων της οικονομικής θεωρίας (διάσταση από τις υποθέσεις του τέλει ανταγωνισμού κ.λπ.), στην κατανόηση των συσχετισμών μεταξύ εγχώριας και διεθνούς ανάπτυξης, επισημαίνουν πράγματι διάσταση του χώρου σε μία πιο ευρεία έννοια, κυρίως ενσωματώνοντας ορισμένους θεσμικούς παράγοντες και δεν απορρίπτουν τις κρατικο-κεντρικές προσεγγίσεις για τον σχεδιασμό οικονομικής πολιτικής, ωστόσο, αποτυγχάνουν να κατανοήσουν τις αιτίες της οικονομικής αλλαγής (Gilpin 2009).

Είναι ενδεικτικό ότι η ερμηνεία του διεθνούς καταμερισμού της παραγωγής εν τέλει ανάγεται στο «τυχαίο» και σε ατυχήματα που συνέβαλαν ιστορικά στον σχηματισμό συστάδων («μαρσαλιακές συνοικίες») σε συγκεκριμένους τόπους και στην κλαδική συγκέντρωση (χάριν των εξωτερικών οικονομιών κλίμακας) σε συγκεκριμένες χώρες και περιοχές. Όπως αναφέρουν ενδεικτικά οι Krugman κ.ά. (2016: 200):

Αλλά αν οι εξωτερικές οικονομίες αποτελούν την κύρια αιτία για την τοπική ειδικευση και το διαπεριφερειακό εμπόριο, πώς μία συγκεκριμένη περιοχή αναπτύσσει τις εξωτερικές οικονομίες που ενισχύουν έναν κλάδο; Η απάντηση γενικά είναι ότι τα τυχαία γεγονότα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ιστορία.

Με αυτό τον τρόπο, η ιστορική μεταβολή ερμηνεύεται ως μία διαδρομή με αφετηρία το τυχαίο και οδηγεί σε συγκέντρωση σε συγκεκριμένες περιοχές.

Υιοθετείται επομένως, η άποψη, ότι η Νέα Οικονομική Γεωγραφία δεν μπορεί να συλλάβει τα πολυσύνθετα φαινόμενα της άνισης καπιταλιστικής ανάπτυξης (επίσης Martin 1999, Sheppard 2017). Ως ένα παράδειγμα βασισμένο σε μία ανασύνταξη των νεοκλασικών υποθέσεων, σε αρχές και στόχους μεγιστοποίησης και σε μοντέλα ισορροπίας, ακόμα και στην γενική οικονομική ιδέα ότι «όλα τα άλλα μένουν σταθερά» (*ceteris paribus*) είναι καταδικασμένο να εμπίπτει στις «αμαρτί-

ες των παραλείψεων» (κατά Akerlof 2020) στη μελέτη των οικονομικών προβλημάτων. Για χάριν της αυστηρής θετικής περιγραφής και εγκυρότητας, θυσιάζεται η κατανόηση παραγόντων που ορίζουν την οικονομική ζωή και εξηγούν τις χρηματοοικονομικές κρίσεις ή την πολυπλοκότητα των κινήτρων της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ταυτόχρονα όμως, οι ίδιες μεθοδολογικές επιλογές και το εννοιολογικό πλαίσιο της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας αντανακλά αξίες για την παραγωγή της επιστημονικής γνώσης. Από τη μία, αποτελεί έκφραση της ισχύος της γλώσσας των μαθηματικών στα Οικονομικά και της «τυποποίησης» της γνώσης μέσω φορμαλιστικών μεθόδων, από την άλλη, αντανακλά την κυρίαρχη ιδεολογία στη διαχείριση της οικονομίας στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης (Wilson 2011).

4. Οι γεωγράφοι και η (πολιτική) οικονομία

4.1. Μία σύντομη επισκόπηση

Παρότι μία αναλυτική παρουσίαση του κλάδου της Οικονομικής Γεωγραφίας ξεφεύγει από τους σκοπούς της εργασίας⁴ κρίνεται σκόπιμη η αναφορά σε ορισμένες βασικές «τομές», και διαπιστώσεις σχετικά με την εξέλιξη του κλάδου και τη σχέση του με τα Οικονομικά.

Καταρχάς, η Οικονομική Γεωγραφία, ως επιστημονικός κλάδος και ως πρακτική είναι η ίδια το προϊόν της γεωγραφικής επέκτασης, και της εκτόνωσης του δυτικού καπιταλισμού σε εξωτερικό έδαφος. Πρόκειται για το ίδιο φαινόμενο του ιμπεριαλισμού που απασχόλησε, όπως προαναφέρθηκε, από νωρίς, «αιρετικούς» και μαρξιστές οικονομολόγους. Η γνώση στην γεωγραφία που είχε αποκτηθεί νωρίτερα, στην αρχαία Ελλάδα και Ρώμη, εμπλουτισμένη υπό τις επιρροές του Διαφωτισμού τίθεται στην υπηρεσία, γεωπολιτικών συμφερόντων και των ιμπεριαλιστικών τακτικών των δυτικών αυτοκρατοριών (Λεοντίδου 2005, Harvey 1990). Ένας επιστημονικός κλάδος θεμελιώνεται έτσι, με σκοπό πρώτα να καταγράψει την διαφοροποίηση των πόρων, δραστηριοτήτων, του πληθυσμού, φέρνοντας παράλληλα και μία επανάσταση στη χαρτογραφία, και σε τεχνικές για την μέτρηση και ακρίβεια στην αποτύπωση των στοιχείων.

Από τότε, η Οικονομική Γεωγραφία παραμένει ένας κλάδος που στοχεύει στην κατανόηση των πολύπλοκων μετασχηματισμών της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης και των αναδιαρθρώσεων του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος (Κουρλιούρος 2009). Το κριτικό παράδειγμα εντός της Οικονομικής Γεωγραφίας όπως εξηγεί ο Sheppard (2017: 160) είναι ταυτόχρονα το «κυρίαρχο», αφού είναι καταρχήν αντίθετο στην έμφαση στα μικροοικονομικά υποδείγματα και στον φορμαλισμό και απορρίπτει ιδέες περί γενικής ή ειδικής ισορροπίας. Επίσης, στηρίζεται στην εξωστρέφεια προς και συνδιάλεξη με άλλους κλάδους αλλά και στην ευελιξία, έτσι ώστε να διατηρεί το προνόμιο της εξήγησης φαινομένων που μεταβάλλονται συνεχώς μέσα στον χρόνο.

Οι καταβολές βρίσκονται στη μαρξιστική και «αριστερή» σκέψη και ως εκ τούτου η καπιταλιστική οικονομία κατανοείται πρώτα μέσα από τις χωρικές

4 Για μία επισκόπηση Martin 2017a και Κουρλιούρος 2009.

της άνισης ανάπτυξης και τις κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής (Lefebvre 1979, Castells 1977, Massey 2004, Harvey 2006, Smith 1990, Storper and Walker 1989). Παράλληλα όμως ενσωματώνονται εννοιολογικές καινοτομίες από τη γαλλική σχολή της Ρύθμισης και τη θεωρία της δομοποίησης που εισάγουν αφενός τη σημασία του κράτους και των θεσμών, αφετέρου τον ανθρώπινο παράγοντα ως ενεργό δράστη και σε διαλεκτική σχέση με την οργάνωση της οικονομίας και τη δομή. Τελικά, εξετάζονται οι μεγάλης κλίμακας αναδιαρθρώσεις και ιστορικές μεταβολές του καπιταλισμού, με έμφαση στις πολυσύνθετες ανισότητες, πολώσεις και αλληλεξαρτήσεις που αποτυπώνονται στον γεωγραφικό χώρο και σε κάθε επίπεδο της ατομικής καθημερινής και συλλογικής οικονομικής ζωής.

Η σχολή θεμελιώνεται τη δεκαετία του 1970 σε μία περίοδο έντονων κοινωνικοοικονομικών μεταβολών και αναταραχών στις ανεπτυγμένες οικονομίες του κόσμου (στον απόηχο του Μάη του 68, πετρελαϊκή κρίση, γρήγορη αστικοποίηση και νέο κύμα εκβιομηχάνισης, στροφή από τον φορντισμό σε πιο ευέλικτες μορφές παραγωγής και εργασίας, νέα πρότυπα κατανάλωσης), ενώ προς το τέλος της δεκαετίας του 1980, συνδέεται με το κίνημα του μεταμοντερνισμού που έχει ήδη επηρεάσει την Ανθρωπογεωγραφία (Λεοντίδου 2005). Στο πλαίσιο αυτό, το ενδιαφέρον στρέφεται περισσότερο σε πολιτισμικούς, θεσμικούς και πολιτικούς παράγοντες στο πλαίσιο της νέας θεσμικής σχολής, της πολιτιστικής πολιτικής οικονομίας και της θεωρίας των δικτύων (π.χ. Hudson 2019, Jessop and Sum 2015). Παράλληλα, παρατηρείται μία στροφή στην αξία της ιδιαίτερης περίπτωσης (μελέτη περίπτωσης) και στη σημασία του τοπικού και σε μετα-μαρξιστικές και νέες ριζοσπαστικές προσεγγίσεις που εμπνέονται από τον μεταμοντερνισμό (Κουρλιούρος 2009).

Η σύγχρονη συζήτηση στην Οικονομική Γεωγραφία επικεντρώνεται σε θέματα όπως οι κινητικότητες του μεγάλου εταιρικού κεφαλαίου, οι χωρικές διαστάσεις της χρηματιστικοποίησης, οι γεωγραφίες των ροών πληροφοριών, τα δίκτυα ανταλλαγών και οι παγκόσμιες αλυσίδες αξίας, οι αναδιαρθρώσεις και τα νέα πρότυπα οργάνωσης των αγορών εργασίας, η ανάπτυξη καινοτομίας σε χωρικό, τοπικό/περιφερειακό πλαίσιο στην παγκοσμιοποίηση αλλά και οι συνέπειες της ψηφιακής επανάστασης, της πράσινης μετάβασης των οικονομιών, της λιτότητας και δημοσιονομικής προσαρμογής μέσα στην οικονομική κρίση (βλ. ενδεικτικά, Clark κ.ά. 2017). Ειδικά την περίοδο της χρηματοοικονομικής κρίσης 2008-09, προκύπτει μία νέα δημοφιλής έννοια, αυτή της «ανθεκτικότητας» των τόπων και περιφερειών που δίνει έμφαση στις ικανότητες προσαρμογής μετά από σοκ (π.χ. Martin κ.ά. 2016, Martin 2017b).

Για τους οικονομικούς γεωγράφους, οι πρώτες γεωγραφικές θεωρητικές μελέτες αναπτύσσονται από την κλασική σχολή της χωροθέτησης (19^{ος} αι. – αρχές 20^{ου} αι., VonThunen, Weber, Christaller, Losch,⁵ . Στη βάση αυτής της παράδοσης που χρησιμοποιεί κυρίως τη γεωμετρία και απλή αριθμητική ανάλυση για να εξηγήσει την εγκατάσταση δραστηριοτήτων στον χώρο, εισάγονται επιρροές από τα Οικονομικά (βλ. και προηγουμένως), τις δεκαετίες 1950-1960 και η Οικονομική

5 Αναλυτικά για τη Θεωρία Χωροθέτησης Krugman 1998. Επίσης, μία πιο κριτική προσέγγιση στο: Λαμπριανίδης 1990.

Γεωγραφία γνωρίζει τη δική της «ποσοτική επανάσταση», ενώ από τότε τα όρια ανάμεσα στις δύο επιστημονικές περιοχές θεωρούνται ρευστά και δυσδιάκριτα (Λεοντίδου 2005, Κουρλιούρος 2009, Λαμπριανίδης 2000). Η ποσοτική σχολή (Isard, Alonso, Borts) επιχειρεί να εξηγήσει τελικά την οικονομική συμπεριφορά με αφετηρία τις αρχές των φυσικών επιστημών, την αρχή του απόλυτου οικονομικού ορθολογισμού, και μέσα από τη μαθηματοποίηση θεωρητικών εννοιών. Τα θεμέλια είναι κατά βάση μικροοικονομικά, ενώ αναζητούνται νόμοι γενικής ισορροπίας για να εξηγήσουν τα χωρικά πρότυπα οικονομικής οργάνωσης. Ως συνέπεια αυτής της σύζευξης μεθόδων των οικονομολόγων και ερωτημάτων γεωγραφίας, διαμορφώνεται ο κλάδος της Περιφερειακής Επιστήμης που εξελίσσεται στο πρόγραμμα της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας και η χωρική ανάλυση, που αξιοποιεί επιπλέον, τις δυνατότητες των ηλεκτρονικών υπολογιστών, τη στατιστική επεξεργασία μεγάλων βάσεων δεδομένων και γεωπληροφοριακά συστήματα για να περιγράψει πρότυπα και κατανομές.

Από διαφορετική σκοπιά, οι «θεωρητικοί της ανάπτυξης» με βασικό το έργο του Myrdal (1957) στρέφονται σε πιο μακροσκοπικές αναλύσεις και δείχνουν ότι η ανάπτυξη και η λειτουργία της αγοράς παράγει από τη φύση της ανισότητες και πολώσεις (Myrdal, Perroux, Hirschman). Καθώς οι θεωρίες εδώ ειδικά στη βάση της ιδέας «σωρευτικής αιτιότητας» και των πόλων ανάπτυξης στηρίζονται σε πιο απλές μεθόδους, και είναι ευκολότερα κατανοητές, άμεσα γίνονται χρήσιμες στον σχεδιασμό πολιτικής και εμπνέουν προγράμματα για την περιφερειακή ανάπτυξη τις δεκαετίες 1960-1970 σε όλες σχεδόν τις ανεπτυγμένες χώρες (Χατζημιχάλης 1992). Για τον ίδιο λόγο όμως, εξαιτίας της λιτής μαθηματοποίησης και των «υπερβολικά» απλών μεθόδων, οι ίδιες θεωρίες, εξοστρακίζονται ως ετερόδοξες στην οικονομική πραγματεία (Ροβολής 2004), αλλά η συμβολή τους θεωρείται σημαντική για τις επιστήμες του χώρου (Κουρλιούρος 2009).

4.2. Αναζητώντας τα όρια του «οικονομικού» στη γεωγραφία

Μία σημαντική και συνεχής διαφωνία μεταξύ οικονομικών γεωγράφων αφορά στα όρια ανάμεσα στα Οικονομικά και την Οικονομική Γεωγραφία. Ορισμένοι οικονομικοί γεωγράφοι ασκούν κριτική στην τάση έντονης ή υπερβολικής εξάρτησης από τα Οικονομικά και τις αυστηρές μεθόδους των οικονομολόγων ή στην προτεραιότητα που δίνεται σε έννοιες, και σκοπούς που αφορούν στην οικονομία και παραμελούν άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής, όπως τους θεσμούς, τον πολιτισμό κ.λπ.. Το ερώτημα τίθεται από τη δεκαετία του 2000 και αφορά το κατά πόσον η Οικονομική Γεωγραφία μπορεί να σταθεί ανεξάρτητα με δικά της ερωτήματα, μεθόδους και θεωρίες και να εξακολουθήσει να αποτελεί μία διορατική, κοινωνικά χρήσιμη και ζωντανή κατεύθυνση, ελκυστική για νέους ερευνητές, ανοικτή στον πλουραλισμό (Henry κ.ά. 2001, Yeung 2019, Amin και Thrift 2000, Martin 1999). Ανάλογα, το πρόβλημα, τοποθετείται στο γενικότερο πλαίσιο του «ιμπεριαλισμού» της επιστήμης των οικονομικών στις κοινωνικές επιστήμες (Mäki U., Marchionni C., & Fine, 1999).

Για παράδειγμα, οι Amin και Thrift (2000) επισημαίνουν ότι η προσκόλληση στα κυρίαρχα οικονομικά, συνεπάγεται έναν κίνδυνο υποβάθμισης και μία ευκαιρία ανανέωσης για την Οικονομική Γεωγραφία. Όπως εξηγούν, η θεωρία και οι

μέθοδοι που παράγονται στην Οικονομική Γεωγραφία, έτσι κι αλλιώς στέκονται αδύναμα απέναντι στις μεθόδους και υποθέσεις των οικονομολόγων, που μπορούν να δεχθούν αυστηρό στατιστικό και εμπειρικό έλεγχο. Όπως το θέτουν χαρακτηριστικά «Νομίζουμε ότι κοροϊδεύουμε τους εαυτούς μας αν πιστεύουμε ότι μπορούμε να καθίσουμε μαζί με το λιοντάρι, και να μην καταλήξουμε να είμαστε το θήραμα» (Amin και Thrift 2000: 8). Από την άλλη, σημαντικό έργο στην οικονομική θεωρία, συντελείται σε χώρους είτε στα «αριστερά» είτε έξω από τα όρια των Οικονομικών. Η ανάπτυξη τομέων όπως θεσμική πολιτική οικονομία, οικονομική κοινωνιολογία, φεμινιστικά οικονομικά, περιβαλλοντικά οικονομικά, οικονομικά του πολιτισμού και της κατανάλωσης, οργανωσιακή θεωρία και τομείς του management, μπορούν να αναφερθούν ενδεικτικά. Στο πλαίσιο αυτό, κεντρικό επιχείρημα των ίδιων, είναι ότι η Οικονομική Γεωγραφία πρέπει να συνταχθεί με «φίλους» σε κλάδους της οικονομικής θεωρίας που εμφανίζονται σε ανάπτυξη, και στους οποίους οι γεωγράφοι μπορούν να συμβάλλουν με τις δικές τους ικανότητες στην κατανόηση των ανοικτών συστημάτων και του πλαισίου – περιβάλλοντος και με ποιοτικές μεθόδους.

Από την άλλη πλευρά, για ορισμένους, η συζήτηση εντός της Οικονομικής Γεωγραφίας έχει απομακρυνθεί από τα πολιτικο-οικονομικά ερωτήματα και «διαβάλλεται» κάτω από έντονες επιρροές της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας. Ειδικότερα, η στροφή προς τη σημασία του ειδικού και της ιδιαίτερης περίπτωσης, η σύνθεση ερμηνείας και κατανόησης θεσμικών, πολιτισμικών παραγόντων, η έμφαση σε κοινωνικές σχέσεις, απομακρύνουν από τα δομικά προβλήματα του καπιταλισμού, όπως είναι η διαδικασία της συσσώρευσης, η πόλωση και η ανισότητα της ανάπτυξης, οι σχέσεις ισχύος, η οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας, η μεταφορά της αξίας (Hadjimichalis 2006, Χατζημιχάλης 2016, Κουρλιούρος 2007, MacLeod 2001). Σύμφωνα με την άποψη αυτή, στο πλαίσιο της πολιτιστικής ή θεσμικής στροφής, προβάλλονται μεμονωμένα παραδείγματα ως πανάκεια για την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη, που είναι όμως αδύνατο να αποδώσουν πολιτικές παρέμβασης με καθολική πρακτική εφαρμογή. Ταυτόχρονα, η «εισβολή» των μη οικονομικών παραγόντων, θεωρείται ότι αλλοιώνει το αντικείμενο της Οικονομικής Γεωγραφίας και ότι παρασύρει σε α-πολιτικές θεωρήσεις που διευκολύνουν το πέρασμα στον νεοφιλελευθερισμό, καθώς εμπνέουν προτάσεις και πολιτικές για εξωστρέφεια και ανταγωνιστικότητα, μεταφέροντας επιχειρηματικές στρατηγικές στον χώρο και σε τοπικές κοινωνίες.

4.3. Το πλαίσιο της Γεωγραφικής Πολιτικής Οικονομίας

Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης αναδείχθηκαν αφενός οι θεμελιώδεις αντιφάσεις στην κυρίαρχη οικονομική θεωρία και τα όρια των νεοκλασικών οικονομικών, αφετέρου η αποτυχία της περιφερειακής οικονομικής να εξηγήσει τις συνέπειες των ανισοτήτων και να προβλέψει τη δυναμική και τρόπους αντιστροφής τους (Hadjimichalis και Hudson 2014). Στο πλαίσιο αυτό, από τα τέλη της δεκαετίας του 2000, προκύπτει μία τάση αναβίωσης της παράδοσης της Πολιτικής Οικονομίας στην Οικονομική Γεωγραφία, η οποία παίρνει μορφή μέσα από ένα πλαίσιο ανάλυσης που περιγράφεται ως «Γεωγραφική Πολιτική Οικονομία». Η Γεωγραφική Πολιτική Οικονομία επιμένει στην κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση

και βασίζεται σε αρχές όπως η αμοιβαία διαλεκτική σχέση χώρου – κοινωνίας και η διεπιστημονικότητα για τη μελέτη και κατανόηση των εμπειρικών φαινομένων (Sheppard 2017).

Για τον Hudson (2019), η προσέγγιση της Γεωγραφικής Πολιτικής Οικονομίας βασίζεται στις αρχές της μαρξιανής θεωρίας που έχει δύο βασικά πλεονεκτήματα για την κατανόηση των χωρο-οικονομικών προβλημάτων: Πρώτον, προσφέρει ένα ισχυρό νοητικό σύστημα για την κατανόηση της οικονομίας, μέσα από όρους όπως τρόπος παραγωγής, ανάλυση της αξίας, το κίνητρο του κέρδους, ταξικές σχέσεις και τη δομική σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία ως προϋπόθεση για την παραγωγική διαδικασία. Στο πλαίσιο αυτό, ο καπιταλιστικός τρόπος ανάπτυξης γίνεται κατανοητός ως δυναμικός, καθώς επιχειρήσεις φυσιολογικά αλλάζουν τεχνικές μεθόδους, προϊόντα αλλά και τοποθεσίες. Το δεύτερο πλεονέκτημα, είναι ότι χάριν στο υψηλό επίπεδο αφαίρεσης που προκύπτει από την ανάλυση της αξίας καθίσταται δυνατή η αναγνώριση και ο προσδιορισμός των περιοριστικών συνθηκών στις οποίες υπόκεινται οι καπιταλιστικές οικονομίες. Η αναγνώριση του «γενικού» πλαισίου είναι απαραίτητη για να αναδειχθούν και να αξιολογηθούν οι ιδιαιτερότητες του «ειδικού», τα χαρακτηριστικά και η εξέλιξη ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού και τελικά, οι συνθήκες της διαφοροποίησης, αξιοποιώντας για το σκοπό αυτό και άλλες προσεγγίσεις πολιτικής οικονομίας (εξελικτικές, θεσμικές)..

Όπως διαπιστώνεται πάντως, μεταξύ των γεωγράφων δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία, ακριβώς ως προς το περιεχόμενο του όρου «πολιτική οικονομία» (Sheppard 2011), αν και εδώ μπορεί να ληφθεί υπόψη και μία ανάλογη σύγχυση μεταξύ των οικονομολόγων. Για ορισμένους οικονομολόγους, η Πολιτική Οικονομία νοείται ως η επιστημονική παράδοση που επικεντρώνεται στην ερμηνεία και την ιστορική εξήγηση των οικονομικών τάσεων και μεταβολών, συχνά στηριζόμενη σε μία «διεπιστημονική» ανάλυση ενταγμένη στο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο που τη διαμορφώνει (ενδεικτικά σήμερα, βλ. Journal “New Political Economy”). Για άλλους, αναπαριστά το πεδίο, όπου συνεξετάζονται οι πολιτικοί παράγοντες, στη βάση ανάλυσης κόστους – οφέλους και η λήψη αποφάσεων δημόσιας πολιτικής από ορθολογικούς δρώντες. Υπό αυτή την έννοια, η Πολιτική Οικονομία δεν είναι και τόσο ετερόδοξη, αφορά και την ακαδημαϊκή ελίτ, υπέρμαχους της οικονομίας της αγοράς, τη «Σχολή του Σικάγο» και θεωρητικούς της δημόσιας επιλογής (π.χ. Journal of Political Economy).

Παρομοίως, ο όρος ανάμεσα στους Γεωγράφους, φαίνεται να αποκτά διαφορετικά νοήματα. Για παράδειγμα, για τους Hudson (2019) και Sheppard (2011) η πολιτική οικονομία στηρίζεται στην μαρξιανή ανάλυση και σε κριτικές πολιτικο-οικονομικές προσεγγίσεις που αναδύονται μετά την κρίση του φορντισμού και στο πλαίσιο των μετασχηματισμών σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και επιστημολογικό επίπεδο που έφερε η παγκοσμιοποίηση, η μετανεωτερικότητα και οι επιστημονικές εξελίξεις μετά το 1980. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται να διαμορφώνεται και να εδραιώνεται μία «ορθόδοξη» εν οιοινεί, προσέγγιση που εστιάζει σε θεσμικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες, καθώς μελετάται η εξελικτική οργάνωση των οικονομικών σχέσεων και δραστηριοτήτων στον χώρο (π.χ. MacKinnon κ.ά. 2019, Pike κ.ά. 2009).

Όπως παρατηρεί ο Sheppard (2011: 321) πάντως, από τη σκοπιά των οικονομολόγων που ασχολούνται με τη γεωγραφία, δηλαδή των γεωγράφων οικονομολόγων η Γεωγραφική Πολιτική Οικονομία μοιάζει υπερβολικά «ετερόδοξη». Συγκαταλέγεται στις προσεγγίσεις που αφορούν περιθωριακούς υποτομείς των οικονομικών, όπως τα μετα-κευνσιανά, ριζοσπαστικά, φεμινιστικά, οικολογικά Οικονομικά. Έτσι όπως ενστερνίζονται μία ήπια, «μη αυθεντική» οικονομική προσέγγιση, αποφεύγοντας τα βασικά εργαλεία και τις μεθόδους της περιγραφικής – θετικής οικονομικής, υποπίπτουν σε αξιολογικές κρίσεις και εξηγήσεις πιο κοντά στην ανθρωπολογία ή την κοινωνιολογία. Η Γεωγραφική Πολιτική Οικονομία λαμβάνει κανονιστικό χαρακτήρα, προσανατολίζεται σε ζητήματα της πολιτικής και έτσι δεν συνάδει με «καταστατικές» αρχές της οικονομικής θεωρίας.

Παρά τις διαφορές όμως, η πρόκληση για αμοιβαία δέσμευση και αλληλεπίδραση στη βάση του κοινού ενδιαφέροντος παραμένει (Perrons 2001, Sheppard 2011/2017).

5. Προς μία γεωγραφικά ευαίσθητη πολιτική οικονομία

5.1. Γιατί οι οικονομολόγοι παραμελούν τη γεωγραφία;

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η σχέση των οικονομικών με τη γεωγραφία είναι κατά βάση εκλεκτική. Η ορθόδοξη σκέψη ενσωματώνει τη γεωγραφία ως χώρο αφηρημένο και απόλυτο, περίπου όπως προσεγγίζεται στις φυσικές επιστήμες, ενώ στο κριτικό ρεύμα, υποβιβάζεται η γεωγραφική έναντι της ιστορικής διάστασης. Η ιδιόμορφη αυτή συνθήκη θα πρέπει να επιβεβαιώνεται από στοιχεία που αφορούν στην εκπαίδευση των οικονομολόγων και τις βασικές αρχές όπως παρουσιάζονται σε διδακτικά συγγράμματα.

Ενδεικτικά, στο κλασικό εγχειρίδιο «Κατανοώντας τον Καπιταλισμό» των Bowles κ.ά. (2014), οι αρχές της πολιτικο-οικονομικής προσέγγισης ορίζονται ως εξής:

- Ο ανταγωνισμός ή οριζόντια διάσταση που αναφέρεται στις όψεις των οικονομικών σχέσεων με έμφαση στις σχέσεις ανταλλαγής
- Η εντολή ή κάθετη διάσταση που αναφέρεται σε όψεις των οικονομικών σχέσεων με έμφαση στις σχέσεις δύναμης / εξουσίας
- Η μεταβολή ή αλλαγή που αναφέρεται ως χρονική διάσταση και αφορά την ιστορική εξέλιξη των ανθρώπων και των οικονομικών συστημάτων.

Στο πλαίσιο αυτό, ο χώρος εξαιρείται από τις βασικές συνθήκες της υλικής παραγωγής των καπιταλιστικών δομών και της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων.

Ακόμα όμως, στο επίσης κλασικό σύγγραμμα, «Οικονομική» των Mankiw και Taylor (2018), πιο κοντά στις συμβατικές αρχές, δε γίνεται αναφορά στην πληθότητα των οικονομικών συστημάτων στον χώρο και στον χρόνο. Έμμεσα μόνο αναγνωρίζεται η σημασία του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, καθώς περιγράφεται η αρχή ότι οι κυβερνήσεις μπορούν ορισμένες φορές να βελτιώσουν τα αποτελέσματα της αγοράς (Αρχή 7) και ότι δηλαδή πολιτικοί παράγοντες επηρεά-

ζουν τις επιδόσεις, διορθώνοντας τις «αποτυχίες» της αγοράς. Σε ό,τι αφορά στην ανάπτυξη, αυτή αποδίδεται αποκλειστικά σε οικονομικούς παράγοντες και τυπικά ταυτίζεται με τη μεγέθυνση. Σε συμφωνία έτσι με το υπόδειγμα Solow, το πρόβλημα της άνισης ανάπτυξης, εξηγείται και πάλι εμμέσως, μέσα από τους διαφορετικούς ρυθμούς παραγωγικότητας. Σύμφωνα με την Αρχή 8. «Το βιοτικό επίπεδο μίας οικονομίας εξαρτάται από τη δυνατότητά της να παράγει».

Πέραν όμως από τα παραπάνω, η παραμέληση της γεωγραφίας θα εξηγείται και από άλλους παράγοντες όπως σχετικούς με τη μεθοδολογία της επιστήμης ή την κοινωνική αλλαγή. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Foucault το 1976⁶, ο χώρος ήδη από τον 19^ο αι. αντιμετωπίζονταν σαν κάτι νεκρό, σταθερό, αντιδιαλεκτικό και ακίνητο. Αντιθέτως ο χρόνος αντιμετωπίζονταν ως πλούσιος, γόνιμος με ζωή και διαλεκτικός. Η τάση αυτή της πρωτοκαθεδρίας του χρόνου, εξηγεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην οικονομική θεωρία για τα ζητήματα του οικονομικού κύκλου και των κρίσεων, αλλά φαίνεται παράδοξη, αν αναλογιστεί κάποιος τις σύγχρονες τάσεις στο οικονομικό – κοινωνικό πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, της περιβαλλοντικής και τεχνολογικής αλλαγής και της χρηματιστικοποίησης. Είναι δύσκολο να αντικρούσει κάποιος την θέση ότι στον σύγχρονο καπιταλισμό τίθεται πιεστικά η ανάγκη για αποκατάσταση του «χωρικού» στην επιστημονική εξήγηση (Massey 2009).

Παράλληλα όμως, άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες (π.χ. Levi-Strauss, Bourdieu) εξηγούν και υποστηρίζουν πως διαφορετικοί κοινωνικοί σχηματισμοί παράγουν διαφορετικές εννοιοδοτήσεις για τον χώρο και τον χρόνο και στο πλαίσιο αυτό, μία δεδομένη «γεωγραφική φαντασία» είναι σε διαλεκτική σχέση μ' έναν τρόπο παραγωγής και ανάπτυξης (Harvey 1990). Υπό το πρίσμα αυτό, δεν είναι τυχαίο ότι, η χαρτογραφία αναπτύσσεται, με τη μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό για να καλύψει ανάγκες υπεράσπισης συμφερόντων του εμπορίου και την προστασία της ιδιοκτησίας και δικαιωμάτων εδαφικής κυριαρχίας, ή ότι η επιστημονική γεωγραφία διακρίνεται τον 19^ο αιώνα, ως ξεχωριστή επιστημονική περιοχή, αντανakλώντας ανησυχίες για τα νέα πρότυπα παραγωγής, εκμετάλλευσης των πόρων, πολιτισμικής οργάνωσης και ανισοτήτων που φέρνει ο καπιταλισμός.

Εφόσον κάθε τρόπος ανάπτυξης συνδέεται με μία συγκεκριμένη «γεωγραφική φαντασία» και με διαφορετικά παραδείγματα γεωγραφικής αναζήτησης, η κατανόηση των χωρικών προβλημάτων με βάση την κυρίαρχη οικονομική θεωρία, δεν νοείται ξεκομμένη από το οικονομικό και κοινωνικό της πλαίσιο. Είναι χαρακτηριστική εδώ η άποψη του Wilson (2011) ότι η Νέα Οικονομική Γεωγραφία προσφέρει τα τελευταία χρόνια, την επιστημονική τεκμηρίωση και έμπνευση για νεοφιλελεύθερες πολιτικές και για τον σχεδιασμό προγραμμάτων προσαρμογής με αμφιλεγόμενες κοινωνικές συνέπειες, σε αναπτυσσόμενες χώρες.

5.2. Χρήσιμες εισροές από τους γεωγράφους

Συνοψίζοντας, στο πλαίσιο της Οικονομικής Γεωγραφίας, αφενός ο ίδιος ο καπιταλισμός, και αφετέρου η μαρξιανή θεωρία διαμορφώνουν ένα πρώτο ερευνητικό πρόγραμμα, το οποίο επικεντρώνεται στις μεταβολές σε χρονικά και χωρικά προσδιορισμένα κοινωνικοοικονομικά συστήματα και επιχειρούν να ερμηνεύσουν

6 Αναφέρεται στο Βαίου και Χατζημιχάλης 2012.

τον καπιταλισμό στις πολλαπλές γεωγραφικές και ιστορικές ταυτοχρονίες του. Η προσέγγιση αυτή μίας γεωγραφικής πολιτικής οικονομίας, έχει ήδη εφαρμοστεί με αντικείμενο την μελέτη των αγορών εργασίας και την εξήγηση της γεωγραφικής αναδιοργάνωσης της εργασίας (π.χ. Das 2012, Gialis και Herod 2014, Herod 1997).

Τελικά, για τους γεωγράφους, «γεωγραφική προσέγγιση» σημαίνει ότι τα φαινόμενα είναι ταυτόχρονα δυναμικά και πολυσύνθετα, αφού στον πραγματικό κόσμο με την τριπλή διαλεκτική ανάμεσα στην ιστορία, την κοινωνία και την ανθρώπινη ύπαρξη, οι σφαίρες της οικονομίας, της πολιτικής, της κοινωνίας, του πολιτισμού εμφανίζουν μεταξύ τους ισχυρές αλληλο-συσχετίσεις και τομές. Επίσης, τα φαινόμενα δεν είναι στατικά, εξελίσσονται στη ροή του χρόνου και μέσα από διακυώσεις σε κάθε επίπεδο χωρικό, κοινωνικό, ταξικό, οικονομικό. Αυτή την κριτική ματιά, ο Soja (1989) αποκαλεί «ευέλικτη εξειδίκευση», εννοώντας την αντίσταση στην οχύρωση μέσα σε ένα παράδειγμα και στην άκαμπτη τυποποιημένη σκέψη, καθώς και την ικανότητα να συνδυάζονται δημιουργικά αυτά που στο παρελθόν θεωρούνταν αντίθετα / ασύνδετα.

Ακόμα, στο πλαίσιο της Οικονομικής Γεωγραφίας, εφαρμόζεται μια κοινωνική οντολογία στην οποία ο χώρος είναι σημαίνων εξαρχής. Καθώς αναγνωρίζεται η αλληλεπίδραση κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων και χωρικών δομών, η «χωρο-κοινωνική διαλεκτική» κατά Soja (1989), ο χώρος δεν είναι απλά υποδοχέας της οικονομικής και κοινωνικής δράσης, αλλά την προσδιορίζει και προσδιορίζεται από αυτή. Ο χώρος παράγεται κοινωνικά, όπως αρχικά έδειξε ο Lefebvre (1974), ενώ οι Massey και Allen (2001) διευρύνουν την προοπτική: Το χωρικό δεν είναι απλά το αποτέλεσμα, είναι επίσης, μέρος της ερμηνείας.

Στην ίδια φιλοσοφία, ο τόπος είναι ιδιαίτερος και συγκεκριμένος, παίρνει μορφή μέσα από τη συνδυασμένη αναπαράσταση της ιστορίας και της κοινωνίας και είναι ανεπανάληπτος και μοναδικός σε διαφορετικό χρόνο και σε άλλη χωρικότητα (Massey 2009, Massey και Allen 2001). Αυτό κάθε άλλο παρά αποκλείει τη συνδιάλεξη του γενικού – παγκόσμιου με το ειδικό – τοπικό, αφού οι ευρύτερες χωροκοινωνικές διεργασίες, προσδιορίζουν τις μεταβολές στον τόπο και προσδιορίζονται απ' αυτές. Πρόκειται δηλαδή για σχέση αλληλεξάρτησης που δεν είναι μίας μόνο κατεύθυνσης.

Τέλος, ο χώρος για πολλούς γεωγράφους, δεν είναι πολιτικά ουδέτερος, παράγει και αντανakλά πολιτικές σχέσεις και σχέσεις ισχύος (βλ. και Featherstone 2013, Swyngedouw 1999). Αυτόματα έτσι συνεπάγεται και ερωτήματα πολιτικής για την τοπική ταυτότητα και την πολιτική για την χωρική ανάπτυξη, τις ανισότητες ή εναλλακτικά «μονοπάτια ανάπτυξης» που μπορεί να είναι διαφορετικά από αυτά που επιβάλλουν κέντρα εξουσίας (Massey 2009).

Ακόμα όμως, η πολιτικοοικονομική προσέγγιση αντανakλά αξίες. Για τον Smith (2005) στον κλάδο της κριτικής γεωγραφίας, μία ομάδα από ακαδημαϊκούς και ακτιβιστές, δεσμεύονται σε μια ριζοσπαστική αναδόμηση της κοινωνίας. Καπιταλισμός, ιμπεριαλισμός, ετεροκανονικότητα, πατριαρχία, ρατσισμός και όποιες άλλες μορφές καταπίεσης αναπαριστούν τους αλληλοσυνδεδεμένους σκοπούς της γεωγραφικής κριτικής. Παρομοίως, ο Harvey (2001) επισημαίνει μια διττή μεθοδολογική δέσμευση για επιστημονική ακεραιότητα και μη ουδετερότητα για την αναζήτηση της γεωγραφικής γνώσης, πάνω σε ανθρωπιστικές αξίες, όπως της αλ-

ληλεγγύης και του αλληλοσεβασμού, ενώ ο Soja (1989) προτρέπει το κριτικό αυτό επιστημονικό ρεύμα να συντονιστεί με τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης, των μεταναστών, των γυναικών και όλων των καταπιεσμένων από τη γεωγραφία του καπιταλισμού.

5.3. Σημεία οριακής βελτίωσης για τους οικονομολόγους

Επιστρέφοντας στους οικονομολόγους, τα παραπάνω μπορούν να συμβάλουν στη βελτίωση των αναλυτικών αρχών τους, φέρνοντας την οικονομία πιο κοντά στις υλικές διαστάσεις της. Ως γενική πρόταση τίθεται η επιστροφή σε αρχές της κλασικής πολιτικής οικονομίας και της κριτικής παράδοσης της πολιτικής οικονομίας των δεκαετιών 1970-80 (Hudson 2019, Jones 2016). Αρχές όπως η διεπιστημονικότητα, η αναγνώριση τόσο των περιορισμών του περιβάλλοντος, όσο και των δυνατοτήτων του ανθρώπινου παράγοντα, η επανασύνδεση της πολιτικής με την οικονομία, ή ακόμα και το αυθόρμητο ενδιαφέρον για τα πρακτικά και πολιτικά προβλήματα που τελικά γίνεται το κίνητρο για αναστοχασμό σε ό,τι αφορά εν γένει την ανθρώπινη ευημερία και την οργάνωση της κοινωνίας, τονίζονται στη βιβλιογραφία ως κοινά στοιχεία μεταξύ των φιλοσόφων του οικονομικού κόσμου (Heilbroner 2000). Τα ίδια περίπου στοιχεία είναι αναγκαία για μία γεωγραφικά ευαίσθητη Πολιτική Οικονομία. Οι δυνατές βελτιώσεις στο αναλυτικό πλαίσιο των οικονομολόγων δεν περιορίζονται ωστόσο, σε διδάγματα από τους κλασικούς της Πολιτικής Οικονομίας. Συνολικά τα στοιχεία μίας τέτοιας προσέγγισης είναι:

Η οικονομική οργάνωση θα πρέπει να γίνεται κατανοητή ως ενιαία. Αυτό σημαίνει ότι απορρίπτεται η διάκριση σε μικρό και μεγάλο επίπεδο. Η μικροοικονομική και μακροοικονομική διάσταση, διευκολύνουν την παρουσίαση των οικονομικών θεωριών, αλλά δεν αναπαριστούν τον «πραγματικό» κόσμο. Στο πλαίσιο αυτό, η εργασία των οικονομολόγων μέσα σε περιχαρακωμένους κλάδους, μπορεί να παράγει εκλεπτυσμένα υποδείγματα, αλλά δεν βοηθά στην κατανόηση των τάσεων και μετασχηματισμών στο οικονομικό σύστημα.

Έμφαση στα προβλήματα της παραγωγής και της ανάπτυξης. Η ανάπτυξη υπό την προσέγγιση αυτή εκλαμβάνεται ως οικονομικό – κοινωνικό φαινόμενο και όχι ως μεγέθυνση, συνεπώς η ανάλυση ξεφεύγει από υποδείγματα ισορροπίας ή βελτιστοποίησης. Η ανισότητα είναι εγγενής στη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς ή του καπιταλισμού, ανάλογα με την προοπτική. Η γεωγραφική ανομοιομορφία, μετακίνηση και ανισοκατανομή είναι αποτυπώσεις της ικανότητας του συστήματος πάντως να επιλύει τις θεμελιώδεις αντιφάσεις του, όπως έδειξε από νωρίς ο Hobson με τον ιμπεριαλισμό, ή όπως ανασκευάζοντας τη θεωρία του Μαρξ, έδειξε ο Harvey (2006).

Η κατανόηση του πλαισίου περνάει και μέσα από την κατανόηση της ιδιαίτερης εμπειρίας. Αυτό έδειξαν πρώτοι ο A. Smith ή ο K. Marx, όταν παρατηρώντας τις συνθήκες του εμπορίου, της αστικής και της βιομηχανικής ανάπτυξης σε συγκεκριμένο γεωγραφικό – ιστορικό πλαίσιο, επιχείρησαν να διατυπώσουν μία γενικότερη εξήγηση (βλ. και Feldman και Storper 2017). Σε γεωγραφική κλίμακα, αυτό σημαίνει επίσης, ότι το τοπικό είναι κατανοητό μόνο μέσα από τις σχέσεις του με άλλες κλίμακες, από την εγχώρια μέχρι τη διεθνή. Ακόμα, υποδηλώνει ότι το διεθνές σύστημα δεν είναι ενιαίο αλλά λειτουργεί μέσα από πολλά πρότυπα, δια-

σπάται σε καπιταλισμούς σε χώρες και μεγάλες παγκόσμιες ή μικρότερες περιφέρειες. Επίσης, μεθοδολογικά, σημαίνει ότι η μεγάλη θεωρητική αφήγηση συμπληρώνεται από τη μελέτη περίπτωσης και την έρευνα πεδίου, σε ένα πρότυπο που ο Λαμπριανίδης (2001: 133) ονομάζει «θεωρητικά πληροφορημένη εμπειρική και όχι εμπειριστική έρευνα». Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι η ανακάλυψη της θεωρητικής έννοιας του καταμερισμού της εργασίας, μέσα από το παράδειγμα του εργοστασίου των καρφίτσων του Α. Smith στην «Έρευνα και τα Αίτια για τον Πλούτο των Εθνών» (1776) ή ακόμα και η παρατήρηση των συνθηκών διαβίωσης της εργατικής τάξης στην Αγγλία που συμπληρώνει την κατανόηση και εμπειρική γνώση του Engels στις θεωρητικές του επεξεργασίες όπως στα «Περιγράμματα μίας Κριτικής Πολιτικής Οικονομίας» (1844).

Έμφαση στους θεσμούς και στην αλληλεπίδραση δομής και ανθρώπινης δράσης. Στο πλαίσιο μίας γεωγραφικής προσέγγισης πολιτικής οικονομίας, αναγνωρίζεται εξ αρχής ο ρόλος και η λειτουργία των θεσμών και οι τρόποι και διαδικασίες με τις οποίες ο ανθρώπινος παράγοντας στην πολλαπλότητα των ρόλων του, ατομικά και συλλογικά, αλληλοεπιδρά με δομικούς περιορισμούς (Hudson 2019). Ιδιαίτερα, στη μελέτη της σύγχρονης οικονομικής και τεχνολογικής αλλαγής, της ψηφιοποίησης και της «πράσινης ανάπτυξης», βασικές μέγα-τάσεις στην παγκοσμιοποίηση, ο ανθρώπινος παράγοντας που συμβατικά παραμελείται κάτω από τον αυστηρό στρουκτουραλισμό στη μαρξιανή θεωρία, έχει βασική ερμηνευτική αξία ως προς τις ικανότητες και γνώσεις, τα όρια της επανειδίκευσης, την οργάνωση της εργασίας και την αντίδραση απέναντι σε νέους τρόπους ρύθμισης.

Γεωγραφική ερμηνεία που διαπερνά όλα τα χωρικά επίπεδα της οικονομικής οργάνωσης. Εφόσον ενδιαφέρουν οι θεσμοί που κατασκευάζουν και ρυθμίζουν το σύστημα, η ανάλυση εξειδικεύεται στα ιδιαίτερα – εγχώρια – περιβάλλοντα, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα, σχέσεις που εξελίσσονται και εκτός αγοράς και απορρίπτεται το σενάριο της προδιαγεγραμμένης πορείας ή της μίας αφήγησης για τη διάταξη ή αναδιάταξη των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Κάτω από αυτή την προσέγγιση, το εγχώριο σύστημα είναι κατανοητό ως διάτρητο στο εξωτερικό πλαίσιο και συντιθέμενο από ρευστά υπο-συστήματα στις πόλεις, τους τόπους και τις περιφέρειες, που εξελίσσονται δυναμικά και αλληλοεπιδρούν, συνεργάζονται και συγκρούονται βραχυπρόθεσμα. Η προδιαγεγραμμένη πορεία έτσι, προς έναν και μοναδικό τρόπο ανάπτυξης και έκβασης του καπιταλισμού απορρίπτεται (βλ. και Massey 2004). Πάντως, μακροπρόθεσμα δεν αντικρούονται οι γενικοί νόμοι της συσσώρευσης, και τελικά κάθε είδος θεσμικής ρύθμισης και διαφορετικά μοντέλα περιφερειακής ανάπτυξης, εξυπηρετούν έναν γενικότερο τρόπο ανάπτυξης ή εφευρίσκονται για να εκτονώνουν τις κρίσεις του συστήματος.

6. Συμπεράσματα

Οι γεωγράφοι και οι οικονομολόγοι φαίνεται να έχουν μεταξύ τους αγεφύρωτες διαφορές που αφορούν τόσο ερευνητικά ερωτήματα, όσο και έννοιες και μεθόδους. Από τη μία, οι οικονομολόγοι χρησιμοποιούν τις απλουστεύσεις της μικρο-ανάλυσης, τις υποθέσεις εξισορρόπησης των αγορών και την λογικο-θετική

εξήγηση, ενώ από την άλλη οι γεωγράφοι τείνουν προς τη θεωρία της δομοποίησης, παραδοχές περί θεμελιώδους – εγγενούς ανισορροπίας και πιο ποιοτικές μεθόδους ανάλυσης. Ακόμα, οι γεωγράφοι επικεντρώνονται σε έννοιες της πολιτικής οικονομίας, παραμένουν σε ανοικτή αλληλεπίδραση με άλλα παραδείγματα και επιστημονικούς κλάδους, για να ερμηνεύσουν τις διακυμάνσεις και αναδιαρθρώσεις του σύγχρονου καπιταλισμού. Η δυναμική της καπιταλιστικής συσσώρευσης εξετάζεται σε διαλεκτική σχέση με τα πρότυπα της ανισότητας και τις ιδιαίτερες ιστορίες ανάπτυξης. Την ίδια στιγμή, οι οικονομολόγοι βασιζόμενοι στις αυστηρές ποσοτικές μεθόδους τους, απομονώνουν όλο και περισσότερο το επιστημονικό τους πεδίο που αποκτά όμως μία σχέση κυριαρχίας στο φάσμα των κοινωνικών επιστημών, ενώ παράλληλα αναζητούν όλο και πιο εξελιγμένα και «ρεαλιστικά» υποδείγματα που θα μπορούν να περιγράφουν και να προβλέπουν πάντα με την εγκυρότητα των μαθηματικών, την πραγματική οικονομία «εκεί έξω».

Στην εργασία αυτή υιοθετείται η άποψη γεωγράφων, ότι η γεωγραφία, όπως ασκείται στα κυρίαρχα οικονομικά είναι απύουσα. Ο χώρος ως αφηρημένος, ουδέτερος και γεωμετρικός, ως χώρος όπου πραγματικά τίποτα ποτέ δε συμβαίνει, ενσωματώνεται, στα υποδείγματα, ωστόσο η γεωγραφική προσέγγιση προϋποθέτει μία ευρύτερη αντίληψη της οικονομίας και την ιστορική εξήγηση και ερμηνεία.

Παρόλα αυτά, μπορεί να υπάρξει διάλογος και συνεργασία μεταξύ γεωγράφων και οικονομολόγων σε ένα πλαίσιο ανάλυσης που ενσωματώνει στοιχεία από διαφορετικές επιστημονικές πειθαρχίες, ειδικά εντός της Γεωγραφικής Πολιτικής Οικονομίας.

Με αφετηρία τις αρχές της Γεωγραφικής Πολιτικής Οικονομίας οι οικονομολόγοι έξω από το κυρίαρχο ρεύμα θα μπορούσαν να συνταχθούν κάτω από περίπου τις ίδιες αρχές, δοκιμάζοντας κλασικές μεθόδους σε νέα προβλήματα στη μετά την κρίση, εποχή της παγκοσμιοποίησης. Η «γεωγραφική ματιά» όπως υποστηρίζεται, προϋποθέτει την επανασύνδεση της οικονομικής οργάνωσης ανάμεσα σε μακρο και μικρο επίπεδο ανάλυσης, αναγνωρίζει τις άπειρες δυνατότητες που ανοίγει η ανθρώπινη δράση κάτω από περιορισμούς και αλληλεπίδραση με τη δομή, αποδέχεται τη διεπιστημονικότητα, καθώς αντιλαμβάνεται την εγχώρια οικονομία ως άρρηκτα συνδεδεμένη με το διεθνές πλαίσió της και με τις πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις μέσα από τις οποίες διαμορφώνεται, ενώ δεν αντιτίθεται στον κανονιστικό χαρακτήρα των οικονομικών προτάσεων και θεωριών.

Βιβλιογραφία

Βαίου Ντ. και Χατζημιχάλης Κ. 2012. *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Νήσος.

Καραβέλη Ε. 2009. *Ανισότητες, συγκεντρώσεις και Νέα Οικονομική Γεωγραφία*. Αθήνα: Gutenberg.

Κόνσολας Ν. 1997. *Σύγχρονη Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κουρλιούρος Η. 2009. *Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου: Οικονομικές Γεωγραφίες της Παραγωγής και της Ανάπτυξης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κουρλιούρος Η. 2007. «Οικονομική Γεωγραφία: Επιστημολογικές τομές και κριτικές αντιπαραθέσεις» στο Τερκενλή Θ., Ιωσηφίδης Θ., Χωριανόπουλος Ι. (επιμ.) *Ανθρωπογεωγραφία: Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*. Αθήνα: Κριτική.

Κώττης Γ. 1976. *Μικροοικονομική ανάλυση του τόπου εγκαταστάσεως*. Αθήνα: Παπαζήση.

Λαμπριανίδης Λ. 2000. *Οικονομική Γεωγραφία: Στοιχεία Θεωρίας και Εμπειρικά Παραδείγματα*. Αθήνα: Πατάκη.

Λαμπριανίδης Λ. 1990. «Κρίση της θεωρίας για τη χωροθέτηση της βιομηχανίας», στο: Χατζημιχάλης Κ., (επιμ.) , *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*. Αθήνα: Εξάντας.

Λεοντίδου Λ. 2005. *Αγεωγράφητος χώρα: Ελληνικά είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της ευρωπαϊκής γεωγραφίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μαζής Ι. 1987. «Γεωγραφικός χρόνος και οικονομικός χώρος». *Σπουδαί* 37 (4):774-787.

Πατρίκιος Γ. 2012. «Οι εκλεκτικές συγγένειες του κυρίου Φρ. Ένγκελς με τους «ουτοπιστές σοσιαλιστές»» στο Βαΐου Ντ. και Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.) *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς-Νήσος.

Ροβολής Α. 2004. «Είναι 'οικονομική' η οικονομική ανάλυση του χώρου; Περιφερειακή επιστήμη, οικονομική γεωγραφία και «γεωγραφικά οικονομικά». *Αειχώρος* 3 (1): 80-101.

Χατζημιχάλης Κ. 2016. *Ζητήματα Γεωγραφίας κατάλληλα και για μη Γεωγράφους*. Αθήνα: Νήσος.

Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.) 1992. *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*. Αθήνα: Εξάντας.

Agnew J. 2000. «From the political economy of regions to regional political economy», *Progress in Human Geography* 24 (1): 101-110.

Akerlof G. 2020. «Sins of Omission and the Practice of Economics», *Journal of Economic Literature* 58 (2): 405-418.

Allett 1981. *New Liberalism: The Political Economy of J.A. Hobson*. University of Toronto Press.

Amin A. and Thrift N. 2000. «What kind of economic theory for what kind of economic geography?», *Antipode* 32 (1): 4-9.

Armstrong H. and Taylor M. 2009. *Regional Economics and Policy*. Third Edition. Malden USA: Blackwell Publishing.

Barnes T. 2009. «Economic Geography» in Gregory D., Johnston R., Pratt G., Watts M., Whatmore S. (eds.), *The dictionary of human geography*. Wiley – Blackwell, 5th edition.

Barnes, T. 2004. «The rise (and decline) of American regional science: lessons for the new economic geography?». *Journal of Economic Geography* 4 (2): 107–129.

Bowles S., Edwards R. and Roosevelt F. 2014. *Κατανοώντας τον καπιταλισμό. Ανταγωνισμός, εντολή και μεταβολή*. 2^η έκδοση. Αθήνα: Gutenberg.

Castells M. 1977. *The urban question: a Marxist approach*. Cambridge, Mass. : MIT Press.

Clark G. 2001. «Bennett Harrison's Legacy». *Editorial Board of Antipode* 33 (1): 23–28.

Clark G., Feldman M., Gertler M. and Wójcik D. (eds.) 2017. *The New Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford: Oxford University Press.

Cohn Th. 2009. *Διεθνής Πολιτική Οικονομία. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Gutenberg.

Das R. 2012. «Reconceptualizing Capitalism: Forms of Subsumption of Labor, Class Struggle, and Uneven Development». *Review of Radical Political Economics* 44 (2): 178–200.

Isard W. 1974. «Τι είναι περιφερειακή επιστήμη» στο Χατζημιχάλης Κ., επιμ. (1992), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*, Αθήνα: Εξάντας.

Featherstone D. and Painter J. (eds.) 2013. *Spatial Politics: Essays for Doreen Massey*. Wiley-Blackwell.

Fine B. 1999. «A question of economics: is it colonizing the social sciences?». *Economy and Society* 28: 403–425

Fujita M. and Mori T. 2005. «Frontiers of the New Economic Geography», *RSAI, Papers in Regional Science* 84 (3): 377–405.

Garretsen H. and Martin R. 2010. «Rethinking (New) Economic Geography Models: Taking Geography and History More Seriously». *Spatial Economic Analysis* 5 (2): 127–160.

Gialis S. and Herod A. 2014. «Of steel and strawberries: Greek workers struggle against informal and flexible working arrangements during the crisis», *Geoforum* 57: 138–149.

- Gilpin R. 2009. *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία: Η διεθνής οικονομική τάξη*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Hadjimichalis K. 2006. «Non-economic factors in Economic Geography and in 'New Regionalism': A sympathetic critique», *International Journal of Urban and Regional Research* 30(3): 690-704.
- Hadjimichalis C. and Hudson R. 2014. «Contemporary Crisis Across Europe and the Crisis of Regional Development Theories», *Regional Studies*. 48 (1): 208-218.
- Harvey D. 2006. *The Limits to Capital*. London, New York: Verso, 2nd edition.
- Harvey D. 2001. *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. New York: Routledge.
- Harvey D. 1990. «Between Space and Time: Reflections on the Geographical Imagination». *Annals of the Association of American Geographers* 80 (3): 418-434.
- Heilbroner R. 2000. *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*. Αθήνα: Κριτική.
- Henry, N., Pollard, J. and Sidaway, J. D. 2001. «Beyond the margins of economics: geographers, economists, and policy relevance». *Antipode* 3 (2): 200-207.
- Herod A. 1997. «From a Geography of Labor to a Labor Geography: Labor's Spatial Fix and the Geography of Capitalism». *Antipode* 29 (1): 1-31.
- Holland S. 1976. *Capital Versus the Regions*. Palgrave Macmillan UK
- Hudson R. 2019.. *Approaches to Economic Geography: Towards a geographical political economy*. London: Routledge.
- Jessop B., Sum N.L. 2015. *Towards a Cultural Political Economy. Putting Culture in its Place in Political Economy*. Edward Elgar.
- Jones A. 2016. «Geographies of production II: Political economic geographies: A pluralist direction?», *Progress in Human Geography* 40 (5): 697-706.
- Krugman P. 2011. «The New Economic Geography. Now Middle-aged», *Regional Studies* 45 (1): 1-7.
- Krugman P. 1998. *Development, Geography and Economic Theory*, Cambridge Ma, London: MIT Press, 1998.
- Krugman P. 1991. «Increasing return and economic geography». *Journal of Political Economy* 99 (3): 483-499.
- Krugman P., Obstfeld M. and Melitz M. 2016.. *Διεθνής Οικονομική. Θεωρία και Πολιτική*. Αθήνα: Κριτική.

Lefebvre H. 1974., *The Production of Space*, Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell.

Lipietz A. 1977. *Le capital et son espace*. Paris: F. Maspero.

MacKinnon D., Dawley St., Pike A. and Cumbers A. 2019. «Rethinking Path Creation: A Geographical Political Economy Approach», *Economic Geography* 95 (2): 113-135.

MacLachlan F. 2003. 'J.A. Hobson and the Economists», *Journal of Post Keynesian Economics* 25 (2): 297-308.

MacLeod G. 2001. «New Regionalism reconsidered: Globalization and the remaking of political economic space», *International Journal of Urban and Regional Research* 25(4).

Mäki U. and Marchionni C. 2011. «Is geographical economics imperializing economic geography?» *Journal of Economic Geography* 11 (4): 645-665

Mankiw G. and Taylor M. 2018. *Οικονομική*. 3^η έκδοση. Θεσσαλονίκη: Τζιόλας.

Massey D. 2009. *Για το χώρο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Massey D. 2004. *Spatial divisions of labor: Social structures and the geography of production*. London: Macmillan Press.

Massey D. and Allen J., (επιμ.) 2001. *Η Γεωγραφία Έχει Σημασία!*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Martin R. (eds.) 2017a., *Economy: Critical essays in Economic Geography*. New York: Routledge.

Martin R. 2017b. «Shocking Aspects of Regional Development: Towards an Economic Geography of Resilience» in: Clark G., Feldman M., Gertler M., Wójcik D., eds., *The New Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford: Oxford University Press.

Martin R. 1999. «The new 'geographical turn' in economics: some critical reflections», *Cambridge Journal of Economics* 23 (1): 65-91.

Martin R., Sunley P., Gardiner B. and Tyler P. 2016. «How Regions React to Recessions: Resilience and the Role of Economic Structure». *Regional Studies* 50 (4): 561-585.

Marx K. 1973. *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy (rough draft)*. Penguin Books. Marxists Internet Archive: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/grundrisse.pdf>

Milonakis D. 2017. «Formalising economics: social change, values, mechanics and mathematics in economic discourse», *Cambridge Journal of Economics* 41 (5): 1367-1390.

Myrdal G. 1957. «Η τάση προς περιφερειακές οικονομικές ανισότητες σε μια χώρα» στο Χατζημιχάλης Κ., επιμ. (1992), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*, Αθήνα: Εξάντας.

Scott A. 2004. «A perspective of economic geography». *Journal of Economic Geography* 4 (5): 479-499.

Sheppard E. 2017. «Heterodoxy as Orthodoxy: Prolegomenon for a Geographical Political Economy» in: Clark G., Feldman M., Gertler M., Wójcik D., eds, *The New Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford: Oxford University Press.

Sheppard E. 2011. «Geographical political economy», *Journal of Economic Geography* 11 (2): 319-333.

Sheppard E. 2006. «The Economic Geography Project» in Bagchi-Sen S. and Lawton Smith H. (eds.), *Economic Geography: Past, present and future*. London, New York: Routledge.

Smith N. 2005. «Neo-Critical Geography or the Flat Pluralist World of Business Class», *Editorial Board of Antipode* 37 (5): 887-899.

Smith N. 1990. *Uneven Development: Nature, capital and the production of space*, Oxford, Cambridge MA: Basil Blackwell, 2nd edition.

Storper M. and Walker R. 1989. *The Capitalist Imperative. Territory, Technology, and Industrial Growth*. New York, Oxford: Basil Blackwell.

Soja, E. 1989. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso Press.

Swyngedouw E. 1999. «Marxism and historical-geographical materialism: A spectre is haunting geography», *Scottish Geographical Journal*. 115 (2): 91-102.

Overman H. 2004. «Can we learn anything from Economic Geography proper?», *Journal of Economic Geography* 4 (5): 501-516.

Perrons D. 2001. «Towards a more Holistic Framework for Economic Geography», *Antipode* 33 (2): 208-215.

Pike A., Birch K., Cumbers A., MacKinnon D. and McMaster R. 2009. «A Geographical Political Economy of Evolution in Economic Geography», *Economic Geography* 85 (2): 175-182.

Wilson J. 2011. «Colonising Space: The New Economic Geography in Theory and Practice», *New Political Economy* 16 (3): 373-397.

Yeung H. 2019. What kind of theory for what kind of human geography?. *Dialogues in Human Geography* 9 (3): 283-292.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπεκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε crisis (λατ., αγγλ. & ισπ.), crise (γαλλ.) και crisi (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (iudicium, judgement, judgement, juicio, giudizio για την «κρίση» και crisis, crise, crisi για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπεκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπεκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαίως ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδριοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...

